

Włodzimierz **SENETA**

Jakub **DOLATOWSKI**

DARMOWY FRAGMENT

DENDRO LOGIA

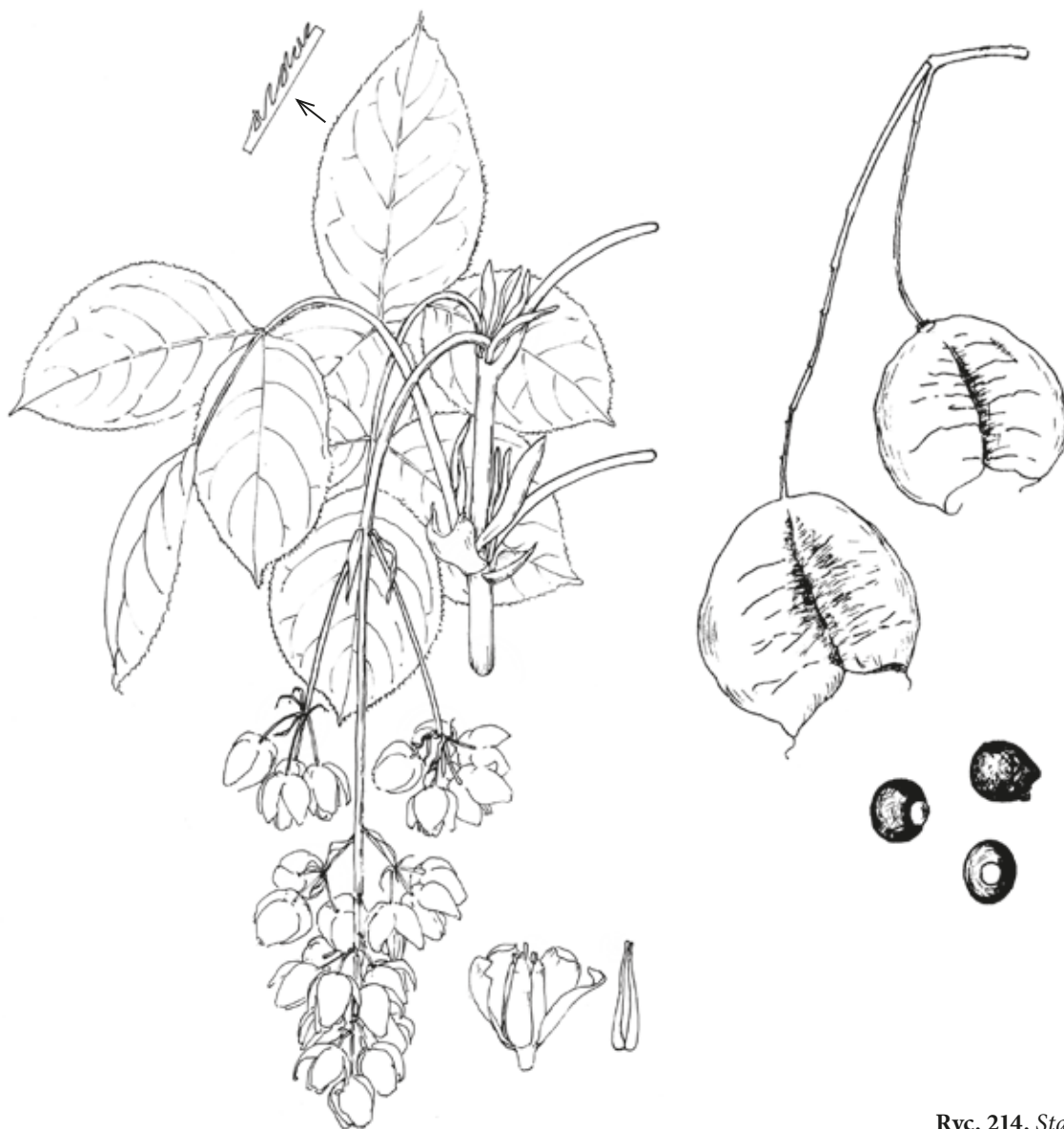
Spis treści

WIADOMOŚCI OGÓLNE	XVII	<i>Cephalotaxus</i> – głowocis	
Nazewnictwo botaniczne	XIX	<i>Torreya</i> – torreja (czwórczak)	
Słowniczek niektórych terminów		Cupressaceae – cyprysowate	58
morfologicznych	XXII	<i>Metasequoia</i> – metasekwoja	59
Rozwinięcia skrótów, niektórych terminów		<i>Sequoia</i> – sekwoja	61
i śródtytułów	XXVIII	<i>Sequoiadendron</i> – mamutowiec	
		(sekwojadendron)	62
WIADOMOŚCI SZCZEGÓŁOWE		<i>Taxodium</i> – cypryśnik	63
GYMNOSPERMAE – NAGOZALĄŻKOWE		<i>Thujopsis</i> – żywotnikowiec	65
(nagonasienne)	1	<i>Thuja</i> – żywotnik (tuja)	65
Ginkgoaceae – miłorzębowate	3	<i>Chamaecyparis</i> – cyprysik	69
<i>Ginkgo</i> – miłorząb	3	<i>Cupressus</i> – cyprys	72
Pinaceae – sosnowate	7	<i>Platycladus</i> – biota (platykladus)	74
<i>Cedrus</i> – cedr	8	<i>Microbiota</i> – mikrobiota	75
<i>Pinus</i> – sosna	9	<i>Juniperus</i> – jałowiec	76
<i>Picea</i> – świerk	25	Ephedraceae – przęślowate	85
<i>Pseudotsuga</i> – daglezja (jedlica)	32	<i>Ephedra</i> – przęśl	85
<i>Larix</i> – modrzew	35		
<i>Pseudolarix</i> – modrzewnik		ANGIOSPERMAE – OKRYTOZALĄŻKOWE	
<i>Tsuga</i> – choina (tsuga)	38	(okrytonasienne)	89
<i>Abies</i> – jodła	41	Schisandraceae – cytryńcowate	91
Araucariaceae – araukariowate	49	<i>Schisandra</i> – cytryniec	91
<i>Araucaria</i> – araukaria	49	Aristolochiaceae – kokornakowate	94
Sciadopityaceae – sośnicowate	51	<i>Aristolochia</i> – kokornak	94
<i>Sciadopitys</i> – sośnica	51	Magnoliaceae – magnoliowate	98
Taxaceae – cisowate	54	<i>Magnolia</i> – magnolia	99
<i>Taxus</i> – cis	54	<i>Liriodendron</i> – tulipanowiec	106

Calycanthaceae – kielichowcowate	108	<i>Gymnocladus</i> – klęk (klęk)	191
<i>Calycanthus</i> – kielichowiec	108	<i>Cercis</i> – judaszowiec	194
Lauraceae – laurowate		<i>Lespedeza</i> – cespedeza	
<i>Sassafras</i> – sasafraz		<i>Robinia</i> – robinia („akacja”)	197
Poaceae – wiechlinowate (trawy)	111	<i>Styphnolobium</i> – perełkowiec	204
<i>Fargesia</i> – fargezja	112	<i>Cladrastis</i> – strączyn	206
<i>Phyllostachys</i> – fyllostachys	113	<i>Colutea</i> – moszenki (kolutea)	208
Lardizabalaceae – krępieniowate	115	<i>Amorpha</i> – amorfa	211
<i>Akebia</i> – akebia	115	<i>Wisteria</i> – wisteria (glicynia)	212
Menispermaceae – miesięcznikowate	118	<i>Caragana</i> (<i>Calophaca</i> , <i>Halimodendron</i>)	
<i>Menispermum</i> – miesięcznik	118	– karagana, szczecibób, słonisz	214
Berberidaceae – berberysowate	121	<i>Cytisus</i> (<i>Lembotropis</i> , <i>Sarothamnus</i>)	
<i>Berberis</i> – berberys, mahonia	121	– szczodrzeniec, żarnowiec	217
Ranunculaceae – jaskrowate	128	<i>Chamaecytisus</i> – szczodrzeniec	220
<i>Clematis</i> – powojnik	128	<i>Genista</i> – janowiec	222
Platanaceae – platanowate	135	<i>Ulex</i> – kolcolist	225
<i>Platanus</i> – platan	135	<i>Laburnum</i> – złotokap	226
Buxaceae – bukszpanowate	139	Rosaceae – różowate	228
<i>Buxus</i> – bukszpan	139	<i>Rubus</i> – jeżyna, malina	229
Paeoniaceae – piwoniowate	142	<i>Rosa</i> – róża	239
<i>Paeonia</i> – piwonia (peonia)	142	<i>Dasiphora</i> – pięciornik	257
Altingiaceae – ambrowcowate	145	<i>Dryas</i> – dębik	259
<i>Liquidambar</i> – ambrowiec	145	<i>Prunus</i> – śliwa, morela, czereśnia, wiśnia,	
Hamamelidaceae – oczarowate	149	brzoskwinia, migdałowiec, migdałek,	
<i>Hamamelis</i> – oczar	149	czereńcha, laurowiśnia	261
<i>Corylopsis</i> – leszczynowiec		<i>Neillia</i> (<i>Stephanandra</i>) – neillia	282
<i>Fothergilla</i> – fotergilla	152	<i>Physocarpus</i> – pęcherznica	284
<i>Parrotia</i> – parrocja	154	<i>Exochorda</i> – obiele (egzochorda)	286
Cercidiphyllaceae – grujecznikowate	156	<i>Kerria</i> – złotlin (kerria)	288
<i>Cercidiphyllum</i> – grujecznik	156	<i>Rhodotypos</i> – różowiec	289
Hydrangeaceae – hortensjowate	159	<i>Sorbaria</i> – sorbaria	291
<i>Philadelphus</i> – jaśminowiec	159	<i>Spiraea</i> – tawuła	294
<i>Deutzia</i> – żylistek	166	<i>Holodiscus</i> – pełnokrążek (holodiskus)	304
<i>Hydrangea</i> (<i>Decumaria</i> , <i>Platycrater</i> ,		<i>Sorbus</i> – jarząb	306
<i>Schizophragma</i>) – hortensja, dekumaria,		<i>Aronia</i> – aronia	318
paterka, przywarka	168	× <i>Sorbaronia</i> – sorbaronia	320
Vitaceae – winoroślowate	177	<i>Cotoneaster</i> – irga	321
<i>Vitis</i> – winorośl	177	<i>Pyracantha</i> – ognik	328
<i>Ampelopsis</i> – winnik	182	<i>Malus</i> – jabłoń	330
<i>Parthenocissus</i> – winobluszcz	183	<i>Pyrus</i> – grusza	337
Fabaceae (Leguminosae) – bobowate (strąkowe)	188	<i>Chaenomeles</i> – pigwowiec	343
<i>Gleditsia</i> – glediczja (iglicznia)	189	<i>Cydonia</i> – pigwa	346

<i>Mespilus</i> – nieszpulka	349	<i>Salix</i> – wierzba	494
<i>Crataegus</i> – głóg	352	Staphyleaceae – kłokoczkowate	521
<i>Amelanchier</i> – świdoliwa	363	<i>Staphylea</i> – kłokoczka	521
Elaeagnaceae – oliwnikowate	367	Anacardiaceae – nanerczowate	524
<i>Elaeagnus</i> – oliwnik	368	<i>Rhus</i> – sumak	524
<i>Hippophaë</i> – rokitnik	372	<i>Toxicodendron</i> – oparzeniec	527
<i>Shepherdia</i> – szeferdia	374	<i>Cotinus</i> – perukowiec	529
Rhamnaceae – szakłakowate	376	Sapindaceae – mydleńcowate	531
<i>Rhamnus</i> – szakłak	376	<i>Acer</i> – klon	531
<i>Frangula</i> – kruszyna	379	<i>Aesculus</i> – kasztanowiec („kasztan”)	553
Ulmaceae – wiązowate	382	<i>Koelreuteria</i> – kelrojeria (roztrzeplin)	558
<i>Ulmus</i> – wiąz	382	Rutaceae – rutowate	561
<i>Zelkova</i> – brzostownica	389	<i>Ptelea</i> – parczelina	561
Cannabaceae – konopiowate	392	<i>Phellodendron</i> – korkowiec	563
<i>Celtis</i> – wiązowiec (celtis)	392	<i>Tetradium</i> – ewodia	565
Moraceae – morwowate	395	Simaroubaceae – bieguncznikowate	567
<i>Morus</i> – morwa	395	<i>Ailanthus</i> – ajlant (bożodrzew)	567
<i>Maclura</i> – żółtnica (maklura)	399	Malvaceae – ślázowate	570
<i>Ficus</i> – figowiec (figa)		<i>Tilia</i> – lipa	571
<i>Broussonetia</i> – brussonecja	401	<i>Hibiscus</i> – ketmia	583
Fagaceae – bukowate	402	Thymelaeaceae – wawrzynkowate	586
<i>Fagus</i> – buk	402	<i>Daphne</i> – wawrzynek	587
<i>Quercus</i> – dąb	407	Santalaceae – sandałowcowate	590
<i>Castanea</i> – kasztan	421	<i>Viscum</i> – jemiola	590
Myricaceae – woskownicowate	424	Tamaricaceae – tamaryszkowate	594
<i>Myrica</i> – woskownica	424	<i>Tamarix</i> – tamaryszek	594
<i>Morella</i> – woskownik	427	<i>Myricaria</i> – września	597
Juglandaceae – orzechowate	428	Polygonaceae – rdestowate	599
<i>Juglans</i> – orzech	429	<i>Fallopia (Reynoutria)</i> – rdestówka	
<i>Carya</i> – orzesznik (hikora)	433	(rdestowiec)	599
<i>Pterocarya</i> – skrzydłorzech	437	Nyssaceae – błotniowate	602
Betulaceae – brzożowate	440	<i>Davidia</i> – dawidia	602
<i>Betula</i> – brzoza	441	<i>Nyssa</i> – błotnia	604
<i>Alnus</i> – olsza (olcha)	450	Cornaceae – dereniowate	607
<i>Corylus</i> – leszczyna	456	<i>Cornus</i> – dereń, świdwa	608
<i>Carpinus</i> – grab	460	Garryaceae – kotecznikowate	
<i>Ostrya</i> – chmielgrab	463	<i>Aucuba</i> – aukuba	
Celastraceae – dławiszowate	465	Grossulariaceae – agrestowate	616
<i>Euonymus</i> – trzmielina	465	<i>Ribes (Grossularia)</i> – porzeczką, agrest,	
<i>Celastrus</i> – dławisz	472	porzeczekoagrest	616
Salicaceae – wierzbowate	475	Theaceae – herbatowate	625
<i>Populus</i> – topola	476	<i>Stewartia</i> – stewarcja	625

<i>Franklinia</i> – franklinia		<i>Ligustrum</i> – ligustr (liguster)	709
Styracaceae – styraksowcowate	628	Scrophulariaceae – trędownikowate	712
<i>Styrax</i> – styraksowiec	628	<i>Buddleja</i> – buddleja	712
<i>Halesia</i> – halezja (ośnieża)	630	Bignoniaceae – bignoniowate	716
Actinidiaceae – aktinidiowate	633	<i>Catalpa</i> – katalpa	716
<i>Actinidia</i> – aktinidia	633	<i>Campsis</i> – kampsis (milin)	721
Clethraceae – orszelinowate		Lamiaceae (Labiatae) – jasnotowate (wargowe)	724
<i>Clethra</i> – orszelina (kлетra)		<i>Callicarpa</i> – pięknotka	724
Ericaceae – wrzoścowate	637	<i>Lavandula</i> – lawenda	725
<i>Enkianthus</i> – enkiant	638	<i>Salvia</i> (<i>Perovskia</i>) – szalwia, perowska, rozmaryn	728
<i>Arctostaphylos</i> – mącznica	639	Paulowniaceae – paulowniowate	732
<i>Erica</i> – wrzosiec	642	<i>Paulownia</i> – paulownia	732
<i>Calluna</i> – wrzos	644	Aquifoliaceae – ostrokrzewowate	736
<i>Daboecia</i> – dawokia	647	<i>Ilex</i> – ostrokrzew	736
<i>Empetrum</i> – bażyna	648	Asteraceae (Compositae) – astrowate (złożone)	740
<i>Kalmia</i> (<i>Loiseleuria</i> , <i>Leiophyllum</i>) – kalmia, naskalka, gładyszka	650	<i>Artemisia</i> – bylica	740
<i>Rhododendron</i> (<i>Ledum</i> , <i>Menziesia</i>) – róžanecznik, azalia, bagno, menciezja	651	Viburnaceae – kalinowate	743
<i>Pieris</i> – pieris	662	<i>Sambucus</i> – bez	743
<i>Andromeda</i> – modrzewnica	664	<i>Viburnum</i> – kalina	747
<i>Gaultheria</i> (<i>Pernettya</i>) – golteria	665	Caprifoliaceae – przewiertniowate	758
<i>Chamaedaphne</i> – chamedafne	667	<i>Zabelia</i> – zabelia	
<i>Leucothoe</i> – kiścień	668	<i>Heptacodium</i> – heptakodium	759
<i>Vaccinium</i> – borówka, czernica, łochynia, żurawina	669	<i>Lonicera</i> – suchodrzew, wiciokrzew	761
Rubiaceae – marzanowate		<i>Symphoricarpos</i> – śnieguliczka	776
<i>Cephalanthus</i> – guzikowiec		<i>Diervilla</i> – zadrzewnia (dierwilla)	779
Apocynaceae – toinowate	678	<i>Weigela</i> – krzewuska (wajgela)	781
<i>Periploca</i> – obwojnik	679	<i>Linnaea</i> (<i>Abelia</i> , <i>Dipelta</i> , <i>Kolkwitzia</i>) – zimoziół, abelia, dwutarczka, kolkwicja	782
Solanaceae – psiankowate	681	Araliaceae – araliowate	786
<i>Solanum</i> – psianka	681	<i>Hedera</i> – bluszcz	787
<i>Lycium</i> – licyna	683	<i>Aralia</i> – aralia	791
Oleaceae – oliwkowate	686		
<i>Jasminum</i> – jaśmin	686	Noty o postaciach uwiecznionych w formie eponimów	793
<i>Forsythia</i> – forsycja	688		
<i>Abeliophyllum</i> – abeliophyllum („biała forsycja”)	690	Wykaz naukowych – łacińskich i łatinizowanych, oraz polskich nazw roślin	813
<i>Chionanthus</i> – śniegowiec	691		
<i>Fraxinus</i> – jesion	692		
<i>Syringa</i> – lilak („bez”)	700	Wykaz rycin	832

Ryc. 214. *Staphylea pinnata*

załączni i szyjki słupka 2 lub 3, zalążki w komorze ∞ , znamiona główkowate. **Ow.** rozdęta torebka, o papierzastych ścianach, pęka od szczytu – śródściennie, w części dystalnej podzielona na tyle segmentów, ile komór liczy zalążnia; nasiona twarde, gładkie i lśniące, z dużym, wklęsłym znaczkiem. ($\times = 13$)

Gat. – ponad 20, przede wszystkim w strefie klimatu umiarkowanego, w Ameryce Pn. i Eurazji; 1 rodzimy w Polsce.

Kultura – nazwa: Linneusz skrócił starą nazwę tego krzewu, jeszcze rzymską, choć ze słów greckich, notowaną np. przez Pliniusza (sami Grecy kłokoczki nie znali) – „staphylodendron” (ze stgr. „staphylê” = kiść winogron + „déndron” = drzewo) lub nawiązał wprost do stgr. nazwy kiści winogron.

***Staphylea pinnata* L. – kłokoczka południowa** (łac. „pinnatus” = pierzasty; dla formy liści, co dla Linneusza już na pierwszy rzut oka pozwalało odróżnić ten gatunek od drugiego, który opisał, mianowicie od północnoamerykańskiej kłokoczki trójlistkowej, *S. trifolia* L.). Krzew wys. do 2–3(–5) m, wyprostowane, sztywne pędy szkieletowe tworzą kępy; w ziemi dostatecznie wilgotnej i pulchnej daje często odrosty z korzeni. **P.** zielonawobrózowe, gładkie, z białawymi przetchlinkami w pionowych prążkach; pąka szczytowego brak, na szczycie pędu 2 pąki boczne – rzadziej 1 pąk dość duże, $\pm$ bocznie spłaszczone, ich 2 zewnętrzne łuski zrosłe w „pierogowaty” kapturek; pąki mieszane są z obu stron wyraźnie wypukłe i „twardsze” od smuklejszych – wegetatywnych. **Li.** dł. do 20 cm, listki w liczbie (3)5(7), wąskojajowate, drobno i ostro piłkowane, spodem sinawozielone. **Kw.** w zwisłych, dość wąskich, „groniastych” wiechach dł. do 15 cm; wiecha w pachwinie jednego z liści na szczycie pędu; płatki i działki białe, często nabiegłe różowo, stulone, działki rozchylają się w miarę kwitnienia; szyjki słupka zrazu złączone na szczycie; V(VI), lekko pachną – ogórkami małosolnymi; miódodajne. **Ow.** torebka $\pm$ kulista, dł. 2,5–3 cm, z 2 lub 3 dość krótkimi „dziobkami” komór na szczycie; nasiona 2 lub 3, „klekoczące” w suchym woreczku torebki, $\varnothing$ ok. 1 cm, jasnobrózowe; (VIII)IX–X, ulubione pożywienie drobnych gryzoni, np. myszy polnych.

Wyst. – pd. i środk. Europa, Kaukaz, Anatolia (2n = 26); w Polsce bardzo rzadka w stanie dzikim, osiąga tu pn. granicę występowania; najczęściej spotykana w Beskidzie Niskim i na Pogórzu Karpackim, a w wielu innych miejscach zapewne często wtórnie, na stanowiskach antropogenicznych (podawana nawet z pn.-wsch. Polski); w zaroślach i lasach, w wilgotnych miejscach na zboczach i w wąwozach (poza naszymi granicami częsta np. w jarach na Podolu czy na ściankach Dniestru), zwykle na glebach wapiennych; krzew ciepłolubny. Pod ścisłą ochroną; krzew dawniej silnie przetrzebiony.

Ogrody – wymaga ziemi nieprzesychającej (system korzeniowy jest płytki), najlepiej głębokiej, żyznej i świeżej; szczególnie dobrze rośnie w przesianym świetle.

Kultura – dawne i ludowe nazwy polskie to zwykle warianty jednego i tego samego tematu – „klekocina”, „klekoczka”, „kłoć”, „kłokocina”, „kłokotowe drzewo”, ale poza tym i „kapurc[iz]ka” (na Rostoczu i k. Przeworska) czy „krokocyna”, „krokoczn[a]”, „krokosz” itp. (Rostański 1900a; Ł. Łuczaj, *Bladdernut (Staphylea pinnata L.) in Polish folklore*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 57: 23–28, 2009). Jeden z nielicznych krajowych krzewów, wykopywanych dawniej, na stanowiskach naturalnych, i przenoszonych do ogrodów czy na cmentarze. Z kłokoczka wiązało się, jako krzewem „dobrym”, wiele zwyczajów i obrzędów – używano jej przy okadzaniu bydła przed pierwszym, wiosennym wypasem, przy święceniu pól, przy wykadzaniu „mlecznych” naczyń; masło z masielnic, gdy bijak był z kłokoczowego „prętu”, miało nie jełczeć. Znajdowała miejsce w ludowym życiu religijnym, robiono z niej palmy wielkanocne, używano w święto Wniebowstąpienia, w oktawę Bożego Ciała czy w dniu Matki Boskiej Zielnej, a z nasion powszechnie robiono – jak nadal na Słowacji czy zach. Ukrainie – różańce (dawniej sprowadzano zresztą do nas, z krajów bardziej południowych, znaczne ilości nasion czy gotowych już różańców). Z długich, prostych pędów kłokoczki robiło się laski, szewcy używali jej drewna na kołeczki do podszew (jak – trzmieliny), a na Pogórzu jeszcze całkiem niedawno brano gałązki na lufki do papierosów; olej z nasion służył w kagankach do oświetlenia izb*. W Gruzji w użyciu kuchennym były kiszzone, jak kapary, pączki kwiatowe kłokoczki, zwane „dżondżoli” (Annikow 1878).

***Staphylea colchica* Stev. – kłokoczka kolchidzka.** Spośród obcych gatunków stosunkowo najczęstsza w naszych kolekcjach; różnią ją: liście zwykle 3- lub 5-listkowe, w tym na pędach kwitnących – wyłącznie 3-listkowe; szczytowy listek często $\pm$ siedzący; wiechy często $\pm$ wyprostowane i szerokostojkowate; kwiaty nieco większe; torebki dł. do 8 cm, wydłużone, z 3 „groniastymi” na szczycie komorami.

* P. Krescentyn, *Księgi o gospodarstwie*, 1549; G. Rzączyński, *Historia naturalis curiosa*, 1721; Jabłonowska 1786; M. Gostyńska, *Zwyczaje i obrzędy ludowe w Polsce związane z kłokoczka południową (Staphylea pinnata L.)*, „Rocznik Dendrologiczny” 16: 113–120, 1962; Ł. Łuczaj l.c.

ANACARDIACEAE R.Br. – NANERCZOWATE

Drzewa, krzewy, pnącza, tylko rzadko trwałe rośliny zielne; liście sezonowe lub stale zielone; w korze i liściach przewody z bezbarwną lub mleczną żywicą, czerniejącą na powietrzu; zapach często ostry i mocny. **P.** wzrost sym- lub monopodialny, pąki okryte łuskami lub zawiązkami liści, widoczne albo ukryte w nasadach ogonków liściowych. **L.** zwykle skrętoległe, 3-listkowe lub złożone nieparzystopierzasto, rzadziej pojedyncze; przylistków brak lub szczątkowe. **Kw.** w różnego rodzaju kwiatostanach, szczytowych lub bocznych, obu- lub rozdzielнопłciowe (często z rudymentami płci przeciwnej) i wówczas zwykle dwupiennie rozmieszczone; z reguły promieniste, zwykle 3–5-krotne; okwiat zwykle zróżnicowany na kielich i koronę – jego elementy w pąku zachodzą na siebie dachówkowato lub stykają się brzegami i są trwałe lub szybko opadają, działki zwykle u nasady zrosłe, płatki zwykle wolne; pręcików zwykle 5–10, czasem po części sterylne; słupek górny, owocolistki w liczbie 1–3 lub 5, w różnym stopniu zrosłe, stąd słupek zwykle 1-komorowy i z 1 zalążkiem, szyjek słupka 2–5, te wolne lub zrosłe; kwiaty z dyskiem miodnikowym. **Ow.** różnego rodzaju i bardzo zmienne w formie, zwykle – 1-nasienny pestkowiec, o suchym lub mięsistym i $\pm$ żywicznym mezokarpie.

Wyst. – 70–80 rodzajów, przede wszystkim w tropikach i subtropikach całego świata, znacznie rzadziej w strefie umiarkowanej. Wiele roślin trujących, liczne rośliny użytkowe – ozdobne, owocowe, źródło garbników, barwników, drewna, laki itp. – dla przykładu w rodzajach *Anacardium* L., *Mangifera* L., *Pistacia* L. i *Rhus*. Brak roślin krajowych, w uprawie pod gołym niebem nieliczne gatunki z rodzajów *Cotinus*, *Rhus* i *Toxicodendron*, w tym powszechnie jeden gatunek z rodzaju *Rhus*.

RHUS L. – SUMAK*

Krzewy i drzewa, o liściach sezonowych. **P.** często z sokiem mlecznym; rozgałęzienia sympodialne – nowe przyrosty z szeregu najwyższych na pędzie ubiegłorocznym pąków bocznych (*pleiochasium*); pąki albo widoczne po opadnięciu liści, nieokryte łuskami, albo ukryte w trwałej nasadzie ogonka liściowego. **Li.** skrętoległe, złożone

* Ang. sumach, białorus., ros. i ukr. cymax, czes. škumpa, lit. žagrenis, niem. Sumach, słow. sumach.

nieparzystopierzasto lub 3-listkowe, listki ogonkowe lub siedzące, osadka liścia oskrzydłona lub nie; przylistków brak. **Kw.** drobne, obu- lub funkcjonalnie rozdzielnopłciowe i wówczas rozmieszczone dwupiennie lub polygamodwupiennie, w wiechach na szczycie tegorocznego przyrostu albo bocznie na pędach ubiegłorocznych, gdzie zimują w kłosach; podsadki szybko opadają lub są trwałe; kielich i korona zwykle 5-krotne; pręcików 5, na dysku; zalążnia z 3 owocolstków, 1-komorowa, zalążek zwykle 1, szyjki słupka 3, wolne lub u nasady zrosłe. **Ow.** pestkowiec, zwykle 1-nasienny, kulisty, nieco bocznie spłaszczony, zwykle gęsto owłosiony, czerwony, z trwałym kielichem, egzokarp zrosły z mezokarpem. ($x = 15$)

Gat. – 35–50, głównie w tropikach i subtropikach; w Polsce uprawiany powszechnie 1 gatunek.

Kultura – nazwa: stgr. „rhoús” to określenie sumaka barwierskiego, *Rh. coriaria* L., od starożytności ważnej rośliny garbarskiej, „coriaria frutex”, czyli krzewu garbarzy (w wiekach późniejszych, zwłaszcza na Sycylii i Płw. Iberyjskim, służył do wyprawiania kordybanów i safianów), który dawał też popularną przyprawę kuchenną (zwaną w greckiej starożytności „hédysma”); od nazwy greckiej wzięło się starorzyskie „rhus” („rhus quo coqui utuntur” = sumak, którego używają kucharze, czy inaczej „rhus syriaca”, ze względu na pochodzenie krzewu), a w końcu i przedlinneusowska nazwa botaniczna, stosowana już jednak szerzej, bo dla kilku roślin ze współcześnie wyróżnianych rodzajów *Rhus* i *Toxicodendron*, ale i dla *Myrica gale*, a to ze względu na uderzające podobieństwo zimujących, kłosowatych kwiatostanów tej rośliny do kwiatostanów sumaka.

Dawna nazwa polska „sumak” to prawie niezmieniony, dawny garbarski termin na określenie *Rh. coriaria* – najpierw bizant. „soumaki”, potem arab. „sommâq”, wreszcie – sycylijskie „sommaco”.

***Rhus typhina* L.** – **sumak octowiec** (neologizm łac. „typhinus” = o cechach pałki, *Typha* L., ze względu na kształt i barwę owocostanów). Wysoki krzew lub niewielkie, wielopniowe drzewo, o luźnej, szerokiej sylwetce, wys. do 8(–10) m; daje odrosty z korzeni, np. po wykarczowaniu; drewno żółtopomarańczowe. **P.** rozgałęzienia widlaste, pędy przez pierwsze 2 lub 3 lata bardzo gęsto pokryte długimi, brązoworudymi włoskami – jak poroże w scypule (stąd ang. „staghorn sumac” i niem. „Hirschkolbensumach”), pędy grube, z szerokim rdzeniem* i mlecznobiałym, ale czerniejącym, lepkiem sokiem; pąki drobne, stożkowate, gęsto, jedwabiście owłosione, ± ukryte w nasadach ogonków liści – blizna po liściu podkowiasto otacza pąk. **Li.** złożone nieparzystopierzasto, dł. do 50 cm, ± poziomo rozpostarte; listki siedzące, w liczbie 11–31, jajowatolancetowate, dł. 5–12 cm, nieco wygięte, długo zaostrome, brzegiem piłkowane, ciemnozielone i nagie z wierzchu, spodem szarawozielone, ± trwałe, lekko owłosione; osadka liścia nieoskrzydłona. **Kw.** rozmieszczone dwu- lub polygamodwupiennie, zebrane w szczytowe, złożone wiechy, w zarysie stożkowate (męskie większe, dł. do 30 cm, i luźniejsze od żeńskich); kwiaty drobne, zielonkawe; VI–VII, miododajne. **Ow.** ø 3–5 mm, w sterzących owocostanach – zbitych, pałkowatych, z początku lepkich i amarantowych; koniec VII–VIII, pozostają na szczytach gałęzi do wiosny, ale z czasem brązowieją, rozluźniają i robią się „szczerbate”.

Wyst. – wsch. i środk. Ameryka Pn. ($2n = 30$); często na żyznym, aluwialnym podłożu, ale i na ziemiach piaszczystych, suchych i ubogich; rozległe zarośla są w naturze świetnym schronieniem dla licznych ptaków i ssaków; w wielu częściach świata zdziczały, inwazyjny, rozprzestrzenia się przez odrosty (tak u nas) i z nasion.

Krajobraz – szczególnie częsty w pd. i zach. Polsce – na nieużytkach, na terenach zdegradowanych i przemysłowych, intensywnie zabudowywanych terenach podmiejskich, przy szosach, torach kolejowych itp.; spotykany też często po wsiach w całym kraju.

* Rdzeń łatwo wypchnąć – otrzymane w taki sposób rurki służyły w Ameryce Pn. do wiosennego ściągania soku z klonu cukrowego, *Acer saccharum* Marshall.



Ryc. 215. *Rhus typhina* i odm. 'Dissecta' (a)

Ogrody – liście rozwijają się późno, w jesieni barwią się wcześniej (w miejscach suchszych często już w sierpniu), jaskrawoczerwono, po części żółto i pomarańczowo; podstawowy krzew do jesiennych zestawień barwnych. W okresie kwitnienia rzucają się w oczy okazy męskie. Wymagania glebowe bardzo małe, dobrze rośnie w ziemi lekkiej, piaszczystej czy kamienistej, w miejscach ciepłych i nasłonecznionych. Rośnie szybko, ale jest zdecydowanie krótkowieczny – gałęzie szkieletowe pokładają się i często wyłamują pod swym ciężarem u samej nasady; grubsze gałęzie rzadko mają $\varnothing$ większą niż 20 cm, szybko próchnieją i łamią się; źle znosi cięcie – nie „zalewa” ran. W pełni odporny na mrozy. Owoce kwaśne, namoczone w wodzie lub gotowane dają przyjemny w smaku, kwaskowaty napój, niegdyś dobrze znany Indianom Ameryki Pn.

– – **‘Dissecta’**. Krzew zwykle niższy, a szerszy. **Li.** listki głęboko powcinane, do siecznych, stąd liście „paprociowate”; jesienią żółte lub jasnopomarańczowe. **Kw.** wiechy „poprzetykane” liściowatymi, skręconymi podsadkami; kwiaty żeńskie. **Ow.** owocostany kontrastowo czerwone na tle żółtych liści.

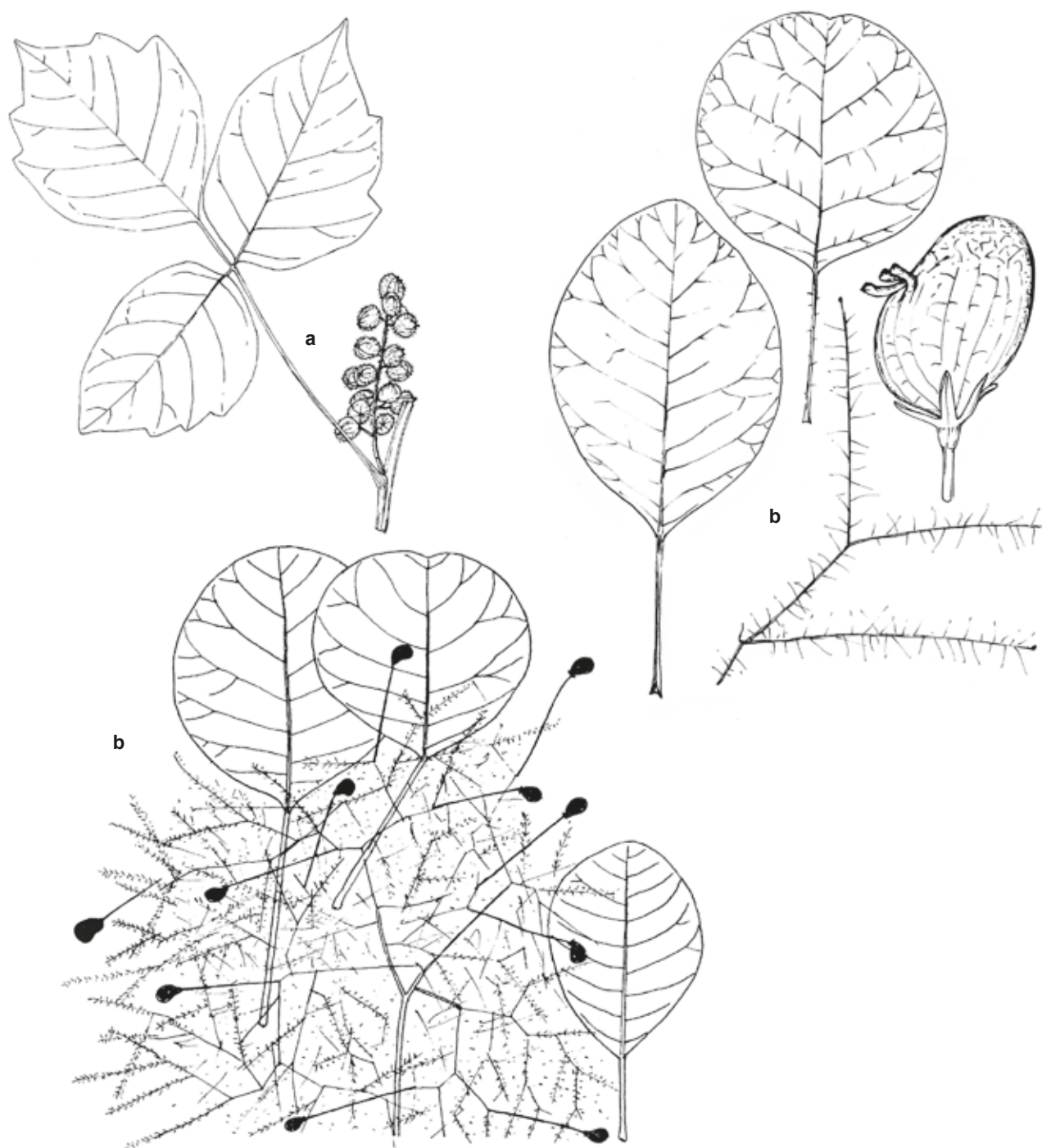
Rzadziej od krzewów poprzedniego gatunku – choć w XIX w. było na odwrót – spotyka się u nas **sumak gładki** – *Rh. glabra* L., o znacznie szerszym zasięgu w Ameryce Pn. ($2n = 30$), który wyróżnia białawy nalot na pędach i nieowłosione liście; zwykle w bliźniaczej, w stosunku do ‘Dissecta’, strzępolistej odmianie ‘Laciniata’.

TOXICODENDRON Mill. – OPARZENIEC*

Drzewa i krzewy, rzadziej pnącza, o liściach sezonowych lub stale zielonych. **P.** często z sokiem mlecznym; rozgałęzienia monopodialne; pąki nagie, dobrze widoczne w pachwinach liści. **Li.** skrętoległe, złożone nieparzystopierzasto lub 3-listkowe, tylko wyjątkowo pojedyncze; osadka liścia nieoskrzydłona. **Kw.** drobne, obu- lub funkcjonalnie rozdzielnopłciowe i wówczas rozmieszczone dwupiennie lub polygamodwupiennie, w bocznych, zwykle luźnych wiechach lub gronach, po przekwitnięciu często zwisłych; podsadki opadają szybko; kielich i korona zwykle 5-krotne; pręcików 5, na dysku; załącznia z 3 owocolistków, 1-komorowa, załazek zwykle 1, szyjki słupka 3, wolne lub u nasady zrosłe. **Ow.** pestkowiec, kulisty, często nieco spłaszczony i asymetryczny; egzokarp cienki, w dojrzałych owocach pęka lub nie, zwykle białawy (nigdy nie jest czerwony), nagi lub skąpo owłosiony (owłosienie nigdy nie jest gęste i gruczołowe), mezokarp białawy, z nalotem i widocznymi przewodami żywicznymi; owocostan zwykle luźny, często o wiotkich, długich osiach bocznych. ($x = 15$)

Wyst. – 25–30 gatunków, w pd. i pd.-wsch. Azji, Ameryce Pn. i w pn. rejonach Ameryki Pd., w Australii i na Nowej Zelandii. Rodzaj bardzo bliski *Rhus* i czasem, zwłaszcza dawniej, włączany w jego zakres, choć różnią się dostatecznie kilkoma istotnymi cechami, a rozdzielne traktowanie tych dwu parafiletycznych taksonów ma też istotne znaczenie praktyczne (dlatego proponuję nową, „znaczącą” nazwę rodzajową), skutecznie lokuje bowiem w ramach jednego tylko z nich wszystkie te rośliny, które są silnie trujące i bardzo niebezpieczne. Oparzenie zawierają alergen kontaktowy, 3-n-pentadecyl-katechol, który wywołuje – przez samo dotknięcie roślin, kontakt z pyłkiem kwiatów, dymem z palonych roślin itp., zwłaszcza w słoneczne, upalne dni – podrażnienia skóry i trudno gojące się, głębokie rany. U nas spotykane tu i ówdzie w ogrodach botanicznych (często etykietowane jako gatunki z rodzaju *Rhus*): *T. pubescens* i *T. radicans*, a sporadycznie – *T. vernix* (L.) Kuntze, *T. vernicifluum* (Stokes) F.A.Barkley i *T. sylvestre* (Siebold et Zucc.) Kuntze.

* Ang. poisonvy, czes. jedovatec, lit. raugmedis, słow. sumachovec, ukr. отруйник.



Ryc. 216. *Toxicodendron pubescens* (a), *Cotinus coggygia* (b)

słupek 3-komorowy, zalążki w każdej komorze ∞ , znamię 3-dzielne, szyjka słupka trwała; zapach kwiatów silny. **Ow.** kulista lub jajowata torebka, otoczona zaschłymi działkami, pęka 3 kłapami; nasiona ∞ , drobne, płaskie, wąskooskrzydłone, okrywa nasienna (testa) cienka i półprzezroczysta. ($x = 8$)

Gat. – 65–80; w obrębie całego zasięgu rodziny.

Kultura – nazwa: ze stgr. nazwy olszy, „kléthra” („frutex foliis ac facie Alni” = krzew o liściach z wyglądu jakby olszowych, pisał w 1762 r. o *C. alnifolia* Johannes Gronovius we *Flora Virginica*). Dawne nazwy polskie: określenie „orszeline” zaproponował Antoni Waga (1848) – nieznana pozostaje historia stworzenia przezeń tej nazwy, pełnej powabu, bo jakby ze „źródlanej” polszczyzny – jest tu i Orszula, i dzięcielina; dwie inne dawne nazwy, to, zgodne ze źródłosłowem, „olszówka” St. Wodzickiego i „olchówka” I. Czerwiakowskiego i J. Warszewicza, a I. Czartoryska dała w 1805 r. wprost – „kletra”.

***Clethra alnifolia* L. – orszelina olszolistna**
(kletra olszolistna)

Krzewy wys. do 3 m, o wzniesionych gałęziach; kora łuszczy się na starszych pędach; pędy i liście od spodu tylko z początku nieco owłosione. **P.** pąki boczne na „trzonkach” – sylleptycznych krótkich pędach bocznych, z których najstarsze, u nasady przyrostu, są najdłuższe; listki okrywy gęsto owłosione, początkowo czerwone, w pąku szczytowym nieco rozchylone. **Li.** (wąsko)odwrotnie-jajowate, dł. do 9–(12) cm, na szczycie ostre do krótko zaokrąglonych, w górnej połowie mniej lub bardziej ostro piłkowane, z wierzchu ciemnozielone i lśniące, od spodu matowe i jaśniejsze. **Kw.** kwiatostany dł. do 15 cm, kwiaty niektórych kwiatostanów rozwijają się niezgodnie ze schematem właściwym dla gron – na przykład kwitnienie zaczyna się pośrodku grona, a u jego nasady, wyraźnie później, rozkwita pojedynczy, „odstający” od reszty kwiat; działki okrągławe na szczycie, z podłużnymi żeberkami, owłosione; przysadki krótsze od kwiatu; płatki rozchylone, dł. 5–8 mm; dysku miodnikowego brak. **Ow.** torebki $\varnothing$ do 5 mm, otulone zbrązowiałymi działkami; owocostany utrzymują się na gałązkach przez zimę.



Ryc. 259. *Clethra alnifolia*

Wyst. – w nadatlantyckich regionach St. Zjedn., od Nowej Szkocji po Teksas ($2n = 16, 32$); w miejscach podmokłych i bagnistych – w podmokłych borach i zaroślach stale zielonych krzewów, ale też w suchych borach, wśród skał itp.; na kwaśnym podłożu.

Ogrody – krzew mało znany, a wartościowy dla późnego, a przy tym – długiego kwitnienia (cenne źródło pokarmu dla najrozmaitszych owadów – m.in. pszczoł, trzmieli czy motyli); wąskie kwiatostany obficie kwitnących krzewów bardzo efektowne, a zapach kwiatów – silny; liście jesienią (jasno)żółte. Kilka odmian ogrodowych o płatkach z zewnątrz lub obustronnie mniej lub bardziej różowych lub purpurowych albo o kwiatostanach wybitnie długich. Krzew plastyczny w swych wymaganiach – nadaje się m.in. do miejsc cienistych i wilgotnych, gdzie mało co rośnie dobrze.

ERICACEAE Juss. – WRZOŚCOWATE

Krzewy, podkrzewy i krzewinki (chamefity), rzadziej – drzewa, pnącza albo epifity; zasadniczo są to rośliny mykoryzowe (w tym bezzieleniowe, w podrodzinie Monotropoideae), o mykoryzie trzech typów – erikoidalnej, arbutoidalnej i monotropoidalnej; liście stale zielone lub sezonowe; w owłosieniu często gruczołki i włoski tarczowate. **P.** rozgałęzienia mono- lub sympodialne. **Li.** pojedyncze, ułożone skrętoległe, rzadziej – naprzeciwległe lub w okółkach; często drobne, igiełkowate; unerwienie zwykle pierzaste; przylistków brak. **Kw.** zwykle w szczytowych gronach, te czasem – złożone, często opatrzone braktami, nierzadko zawiązane już w roku poprzedzającym kwitnienie; kwiaty zwykle obupłciowe i promieniste, rzadziej zygomorficzne, (2–)4–5(–7)-krotne; działki trwałe, stykają się brzegami lub zachodzą na siebie dachówkowato; korona zwykle w różnym stopniu zrosła, trwała albo opadająca po kwitnieniu, płatki zachodzą na siebie dachówkowato (aż po spiralnie zwinięte); pręciki zwykle 2 razy liczniejsze od płatków i zwykle w 2 okółkach (nadległe i naprzemienne z płatkami), pylniki i/lub łącznik często opatrzone rożkowatymi wyrostkami, pylniki zwykle butelkowate, otwierają się okrągłym otworkiem na szczycie (jak kropłomierz), ziarna pyłku najczęściej w tetradach; słupek dolny lub górny, zalążnia z (2–)4–5(–12) owocolistków i zwykle 4–5-komorowa, zalążki zwykle ∞ w każdej komorze, szyjka słupka 1, między nasadą słupka a pręcikami zwykle nektarniki. **Ow.** z reguły torebka (pęka międzykomorowo lub śródściennie), jagoda lub pestkowiec; nasiona ∞ , zwykle drobne, czasem – oskrzydłone.

Wyst. – obejmuje ok. 125 rodzajów; rodzina kosmopolityczna, w tropikach z reguły w górach; jej przedstawicieli brak w rejonach pustynnych i na znacznych połaciach pd.-zach. Azji, Afryki, Australii i Amazonii. Zalicza się tu współcześnie rodzaje z kilku rodzin traktowanych dawniej jako odrębne (Empetraceae, Epacridaceae, Monotropaceae i Pyrolaceae). Rodzinę Ericaceae s.l. dzieli się obecnie na 8 podrodzin, w tym: Enkianthoideae – enkiantowe, Monotropoideae – korzeniówkowe, Arbutoideae – chruścinowe, Cassiopoideae – kasjopejowe, Ericoideae – wrzoścowe, i Vaccinioideae – borówkowe. W Polsce, wśród roślin o drewniejących pędach, rosną dziko gatunki z rodzajów *Andromeda*, *Arctostaphylos*, *Calluna*, *Chamaedaphne*, *Erica*, *Rhododendron* i *Vaccinium*, a uprawia się rośliny z takich m.in. rodzajów, jak *Cassiope* D. Don, *Daboecia*, *Elliottia* Muhl. ex Elliott, *Enkianthus*, *Gaultheria*, *Kalmia*, *Leucothoe*, *Lyonia* Nutt., *Oxydendrum* DC., *Phyllodoce* Salisb., *Pieris* i *Zenobia* D. Don.

Prawie wszystkie wymagają gleb o kwaśnym odczynie. Wiele roślin ozdobnych – ich uprawa pochłania tradycyjnie, niestety, znaczne ilości torfu; niektóre o jadalnych owocach i zastosowaniach leczniczych.

Polska nazwa rodziny powinna brzmieć, jak tutaj, „wrzoścowate”, a nie „wrzosowate”, jako że jej typem jest rodzaj *Erica* L. W czasie, gdy A. Jussieu opisywał tę rodzinę, zwaną zresztą przez niego po francusku „les bruèyeres”, a więc właśnie – wrzoścami, wrzos pospolity nosił był jeszcze nazwę *Erica vulgaris* L.; A. Salisbury wyodrębnił bowiem rodzaj *Calluna* dopiero nieco później.

PODRODZINA ENKIANTHOIDEAE – ENKANTOWE

Pędy boczne gęsto skupione na szczycie przyrostu, sprawiają wrażenie zebranych w okółku; ziarna pyłku pojedynczo, a nie w tetradach.

ENKIANTHUS Lour. – **ENKANT***

Krzewy, rzadziej niskie drzewa (nie w naszych ogrodach); liście zwykle sezonowe. **P.** w fazie generatywnej cechuje wzrost sympodialny (*pleiochasium*); pąki zróżnicowane na wegetatywne i mieszane. **Li.** skrętoległe, krótkoogonkowe, brzegiem piłkowane lub $\pm$ całobrzegie. **Kw.** w szczytowych, zwykle zwisłych baldachogronach, rzadziej pojedynczo lub po 2, szypułki zwykle długie; kwiaty 5-krotne; działki drobne, trwałe; korona zrosłopłatkowa, dzwinkowata albo beczułkowata i zwężona na szczycie, u nasady czasem rozdęta w 5 kieszeni, łatki korony krótkie; pręcików 10, te znacznie krótsze od korony, ich nitki szerokie, zwłaszcza u nasady, pylniki z 2 długimi rożkowatymi wyrostkami na szczycie, otwierają się krótkim pęknięciem; słupek górny, w każdej komorze zalążni po kilka zalążków. **Ow.** jajowata torebka, pęka śródściennie; nasiona nieliczne, czasem oskrzydłone. ($x = 11$)

Gat. – kilkanaście, od wsch. Himalajów po Płw. Indochiński i Japonię.

Kultura – nazwa: ze strg. „énkyos” = brzemienno + „ánthos” = kwiat; duże, barwne, podobne do płatków podsadki niektórych gatunków otaczają kwiatostan, toteż całość sprawia wrażenie „kwiatów w kwiecie”; J. de Loureiro (*Flora Cochinchinensis*, 1790) tak opisał kwiatostan („kwiat”) gatunku *E. quinqueflorus*, z Chin i Wietnamu, który jest typem rodzaju: „flos solitarius, pulchre ruber [...] flosculos quinque intus continens” (= kwiat pojedynczy, pięknie czerwony [...] zawiera w sobie pięć kwiatków).

Dawne nazwy polskie: „kloszowiec” – dla kształtu korony (ogrody Hoserów w Żbikowie pod Warszawą, po lata 80. XX w.).

Enkianthus campanulatus (Miq.) G.Nicholson – **enkant dzwinkowaty**. Krzew wys. do 3(4) m. **P.** lekko łukowate, coraz grubsze ku szczytowi przyrostu, nagie, brązowawe, z czasem srebrzystopopielate; pąki szczytowe, mieszane – jajowate, zastrzone, dł. do 6–8 mm, ich zewnętrzne, suche łuski opadają już zimą; pąki boczne, liściowe, bardzo drobne. **Li.** wąskoodwrotniejajowate, dł. do 7 cm, owłosione obustronnie – włoskami nieco szczeciniastymi, brzegiem ościsto piłkowane. **Kw.** po (5–)10–15(–20), w zwisłych baldachogronach, na szypułkach dł. 1–2 cm; działki kielicha wąskotrójkątnie; korona dzwinkowata, dł. do 1–1,2 cm, kremowożółta, pomarańczowa albo biała, z delikatnym, czerwonym unerwieniem, łatki korony całobrzegie; V. **Ow.** elipsoidalne, drobne torebki; sterczą na szypułkach – te łukowato wygięte w dół; nasiona brzegiem oskrzydłone.

Wyst. – w górach całej Japonii, $2n = 22$. **Ogrody** – ozdobą są wiosną delikatne, kołyszące się kwiaty (ale zapach jest nieprzyjemny, „berbersowy”), a jesienią – czerwieniejące liście. Enkant wymaga ziemi próchnicznej, świeżej, kwaśnej; miejsca słonecznego lub półcienistego.

* Ang. enkianthus, czes. datyně, lit. sietminas, niem. Prachtglocke, ros. энкиантус, słow. enkiant.

Ryc. 260. *Enkianthus campanulatus*PODRODZINA **ARBUTOIDEAE** – **CHRUŚCINOWE**

Kielich dzbaneczkowaty; owocem jagoda lub pestkowiec.

ARCTOSTAPHYLOS Adans. – **MĄCZNICA***

Krzewy, płożące lub o wyprostowanych pędach, rzadziej niewysokie drzewa; stale zielone; owłosione w zmiennym stopniu, czasem – gruczołkowato. **P.** wzrost monopodialny, pędów kwitnących – sympodialny (pleiochasium); pędy okrywa cienka, bardzo szybko złuszcząca się peryderma albo gruba, trwała kora; pąki okryte łuskami. **Li.** skrętoległe, ogonkowe lub siedzące, skórzaste i z reguły całobrzegie, nagie albo owłosione lub pokryte papilami, stulone na szczycie pędów; zwykle ustawione ± pionowo, i zwykle z aparatami szparkowymi po obu stronach (ale inaczej u gatunku rodzimego). **Kw.** w szczytowych gronach, czasem tylko kilkukwiatowych, albo w wiechach, na krótkich szypułkach, z reguły skłonionych w dół, wsparte trwałymi przysadkami; obupłciowe, (4)5-krotne; kielich trwały w fazie owocu; korona dzwonkowata, stożkowata albo beczułkowata, zwężona na szczycie, łłatki korony drobne; pręcików (8–)10, te krótsze od rurki korony, pylniki purpurowoczerwone,

* Ang. bearberry, manzanita, białorus. талакнянка, czes. medvědice, lit. meškauogė, niem. Bärentraube, ros. толокнянка, słow. medvedica, ukr. мучниця.

z 2 odgiętymi w dół rożkowatymi wyrostkami, otwierają się na szczycie; słupek górny, zalążnia 2–10-komorowa, w każdej komorze 1 zalążek; kwiaty z dyskiem miodnikowym. **Ow.** kulisty, skórzasty pestkowiec, niekiedy z lekkimi zagłębieniami u nasady i na szczycie, nagi lub owłosiony (włoski czasem lepkie); miąższ zwykle suchy i mączysty; pestki 1-nasienne, w liczbie (1–)5(–10), odrębne albo lub zrosłe – wszystkie lub po kilka. ($x = 13$)

Gat. – ok. 70, głównie w zach. Ameryce Pn. (zwłaszcza w Kalifornii), poza tym w Ameryce Środk. (po części pirofity, o rozmaitych strategiach przystosowań do pożarów – albo o grubej korze i pąkach stłumionych, głęboko ukrytych w zgrubieniach u nasady rośliny lub w węzłach pędów ścielących się po ziemi, albo z trwałym bankiem nasion w glebie), a tylko jeden gatunek poza Ameryką, wokółbiegunowo, i to on rodzimy w Polsce (dawniej wyróżniano w Europie dwa gatunki, ale drugi zalicza się obecnie do rodzaju *Arctous* (L.) Nied., jako *A. alpinus* (L.) Nied.); zwykle rośliny ubogich siedlisk, pozostające w mikoryzie.

Kultura – oba określenia, łac. „uva ursi”, służące za epitet, i służące za nazwę rodzaju stgr. „arktostáphylos” (= niedźwiedzie grono; z gr. „staphylḗ”, czyli łac. „uva” = grono + gr. „árktos”, czyli łac. „ursus, ursi” = niedźwiedź), jako pierwszy wśród nowożytnych botaników stosował w odniesieniu do tej rośliny Ch. de l’Écluse (Clusius), w *Rariorum plantarum historia* (1601), sięgając do prac Galena. Motywem była z jednej strony Wielka Niedźwiedzica, północny znak Zodiaku od starożytności znany jako gr. „árktos megálē” czyli łac. „ursa major”, a z drugiej borówka, zwłaszcza brusznica, czyli czerwona jagoda, bo obie rośliny były przez europejskich ojców botaniki niezmiennie widziane jak „siostry”, i bądź to ze sobą utożsamiane (co czynił J. Tournefort), bądź ujmowane odrębnie (jak u l’Écluse’a) – a borówki były jednym z roślinnych „gron”, roślin, które w nazwach niosły refleks winorośli („vitis idaea”; → *Andromeda*, *Vaccinium vitis-idaea*). Określenia „uva-ursi” użył Linneusz (*Species Plantarum*, 1753) jako epitetu gatunkowego w ramach rodzaju *Arbutus* (*Arbutus uva-ursi* L.), a nieco później, ale w postaci nazwy rodzajowej *Uva-ursi*, Duhamel du Monceau (*Traité des Arbres et Arbustes*, 1755).

Dawne nazwy polskie: „chrościna” (ogrody Pawlikowskich w Medyce), „niedźwiedzie grono” lub „niedźwiedzia jagoda”, „niedźwiedziny”. Ludową nazwę „mącznica” (później znaną i w postaci „mącznik”), od mączystych jagód, wprowadziła do literatury *Mała encyklopedia polska* S. Platera (1847) i Waga (1848).

Arctostaphylos uva-ursi (L.) Spreng. (*Arbutus uva-ursi* L.) – **mącznica lekarska**. Ścieląca się krzewinka, chamefit (liście zielone trwałe zazwyczaj przez cztery sezony; siewki w pierwszych latach nierozgałęzione, wyprostowane); tworzy rozległe, z czasem gęste kobierce; różne części roślin w różnym stopniu, zwłaszcza początkowo, owłosione. **P.** cienkie (jednoroczne $\varnothing$ do 2 mm), szpagatowate, czerwonawobrazowe, na szczycie wznoszą się łukowato; rozgałęzienia wyrastają z pąka szczytowego oraz pąków bocznych dystalnych odcinków przyrostów rocznych; peryderma szybko się złuszcza; „sznurujące” w ściółce pędy właściwie się nie zakorzeniają – system korzeniowy jedynie w centrum kobierca; pąki elipsoidalne, boczne bardzo drobne, szczytowy większy. **Li.** odwrotniejącowate, podługowate lub wąskoeliptyczne, dł. 1,5–2,5(3) cm, krótkoogonkowe, na szczycie okrągłe, grubawe, $\pm$ płaskie*, nagie lub prawie nagie, ale brzegiem gęsto orzęsione, od góry ciemnozielone, z gęstą siateczką wciśniętych nerwów, która od spodu blaszki liściowej jest ciemniejsza od jasnozielonego tła. **Kw.** w krótkich, kilkunastokwiatowych gronach; 5-krotne; działki jajowate; korona beczułkowata, dł. ok. 0,5 cm, biała, nabiegła różowo, łatki korony trójkątne, odwiniete; pręcików 10; dysk miodnikowy 10-dzielny; (IV)V–VI(VII), termin zależy od wysokości, na jakiej rosną rośliny. **Ow.** kulisty pestkowiec, $\varnothing$ 6–8(–12) mm, czerwony i lśniący; miąższ mączysty i niesmaczny; pesteczki odrębne, „kościste” (Kozłowski 1846); VII–IX, długo, przez zimę, pozostają na gałązkach.

Wyst. – wielki, wokółbiegunowy zasięg ($2n = 26, 52$), w strefie borealnej, umiarkowanej i w górach; w Polsce na piaszczystych, kwaśnych glebach w widnych borach sosnowych, na skraju lasu i na polanach, często wzdłuż leśnych

* Bardzo podobne liście *Vaccinium vitis-idaea* mają podwinięty brzeg, z wierzchu wyraźnie lśniący, a spodem są ciemno kropkowane.



Ryc. 261. *Arctostaphylos uva-ursi*

dróg, duktów i ścieżek – gdzie tylko dociera więcej światła, na wrzosowiskach (zespół *Arctostaphylo-Callunetum*); częstsza na północy i w środkowej części kraju, gdzie osiąga pd. i pd.-zach. granicę zwartego zasięgu; dalej na południu tylko oderwane stanowiska, po Tatry, gdzie w eksponowanych, naskalnych murawach. W naturze u nas bliska zagrożenia, pod ścisłą ochroną; wyniszczona przez powszechne dawniej zbieranie ziela oraz przez procesy urbanizacyjne. Pionierska roślina miejsc ubogich i suchych, na piaskach i rumoszu skalnym, w miejscach świetlistych.

Ogrody – zimozielone kobierce, w słońcu lub co najwyżej w lekkim półcieniu; może być stosowana, w wyselekcjonowanych odmianach mnożonych przez szkółki, jako roślina okrywowa na odpowiednim, piaszczystym podłożu, na skarpach itp. Kwiaty obficie nektarują, odwiedzane przez pszczoły i trzmiele.

Kultura – nazwa: epitet z czasów przedlinneuszowskich, określenie mącznicy jako jednej z borówek; np. C. Bauhin (*Pinax theatri botanici*, 1623), w rozdziale „Vitis Idæa sive Myrtillus & Idæa Radix” omówił mącznicę jako „Vitis Idæa foliis carnosis [...] Uva ursi Galeni” (= o liściach grubawych [...] niedźwiedzie grono Galena).

Dawne nazwy polskie: poza podanymi w opisie rodzaju (rozróżnienie nazw rodzajowej i gatunkowej, zwłaszcza w nazwach lu-

dowych, nie ma tu sensu): „baraniucha” (Kozłowski 1846; motyw tej nazwy niejasny – być może gęste kobierce przypominały, np. w dotyku, baranicę, baranie futro?), „jagody niedźwiedzie”, „mącznica garbarska”; wśród nazw z kresów wschodnich do mączystych owoców nawiązuje „muczelnik” (m.in. dawniej wśród ludu znad Niemna; A. Kielak, *Zielnik Elizy Orzeszkowej*, 2004); a do charakteru wzrostu – ukraińskie „rozhodnyk” (Makowiecki 1936)*.

Dawne pożytki: liście i gałązki brano do garbowania (zwłaszcza safianów; Annienkov 1878), a odwar z liści do farbowania skór i wełny na popielato i czarno; liście („Folia uvae-ursi”) były szeroko znanym i stosowanym artykułem aptecznym [...] jako środek urynę poruszający” (Gerald-Wyżycki 1845). Annienkov (l.c.) pisze, że suszone liście zastępowały czasem w Rosji machorkę, a jagód używano przy wypieku chleba na Syberii; podobnie – północnoamerykańscy Indianie oraz Eskimosi powszechnie jadalі owoce, a liści używali jako namiastki tytoniu (D.E. Moerman, *Native American Ethnobotany*, 1998). Według Gerald-Wyżyckiego (l.c.) owoce były (na Inflantach?) pożywieniem głodowym**.

* Szczególnie ciekawe białorus. „tałaknianka” oraz ros. „tołokniak” i „tołoknianka” (Annienkov 1878; Wieras 1924; Makowiecki 1936; Kobiw 2004), nawiązujące do „tołokna” (tu dawne pol. „tłokno”), grubej mąki owsianej (rzadziej i jęczmiennej), nie mielonej, a – otłukiwanej w stębach, i pochodnych produktów, takich jak bryja, placki, zacierki, twarde ciasteczka itp. (J. Karłowicz i in., *Słownik języka polskiego*, 1919; Vasmer 1987; J. Rieger, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brzławszczyźnie*, 2014); „tołokno” z miodem było pożywieniem jedynie bogatszych Poleszuków (Cz. Pietkiewicz, *Polesie rzeczyckie*, 1928).

** Gerald-Wyżycki (l.c.) pisze o występowaniu na mącznicy – czerwca: „w lecie znajduje się na korzeniach mącznicy owoc zwany czerwiec (*Coccus Polonicus*), który w farbierniach mało ustępuje drogiej amerykańskiej coccynelli czyli koszenili”; nic jednak nie wspomina o tym A. Jakubski w monografii *Czerwiec polski* (1934).

PODRODZINA ERICOIDEAE – WRZOŚCOWE

Brzeg liścia silnie podwinięty; słupek górny; owocem zazwyczaj torebka.

ERICA Tourn. ex L. – **WRZOSIEC***

Krzewy i krzewinki, rzadziej małe drzewa; liście stale zielone. **P.** wyprostowane do płozących, silnie rozgałęzione. **Li.** małe, zwykle igielkowe, ogonkowe, po 3–4(–6) w okółkach (także naprzeciw- lub skrętolegle u *E. spiculifolia* Salisb., gatunku ujmowanego dawniej w ramy odrębnego, monotypowego rodzaju *Bruckenthalia* Reichb.²², i różniącego się szeregiem cech), brzegami silnie podwinięte, co tworzy od spodu liścia rynienkowatą szparę; całobrzegie albo brzegiem orzęsione lub opatrzone szczecinkami. **Kw.** szczytowo lub bocznie, w różnego typu kwiatostanach; obupłciowe, 4-krotne; działki kielicha wolne (w połowie zrosłe u *E. spiculifolia*), krótsze od korony; ta zrosłopłatkowa, beczułkowata, butelkowata lub dzbaneczkowata (dzwonkowata i zrosła tylko do połowy u *E. spiculifolia*), łatki korony bardzo krótkie, zwykle białe, różowe albo czerwone; pręciki 4 + 4, dłuższe albo krótsze od korony, pylniki z wydłużonym otworkiem pod szczytem, u nasady czasem z 2 rożkowatymi wyrostkami, ziarna pyłku w tetradach (pojedynczo u *E. spiculifolia*); zalążnia pozornie 8-komorowa, szyjka słupka skryta w rurce korony lub dłuższa od niej; kwiaty z nektarnikami. **Ow.** torebka elipsoidalna, zwykle otoczona zaschłą koroną, pęka śródsiennie; nasiona nieoskrzydłone, zwykle nieliczne. ($x = 12$)

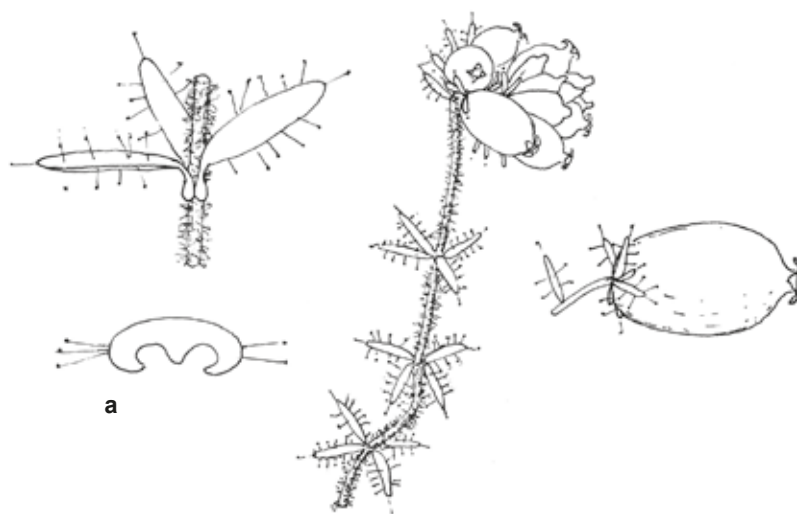
Gat. – ok. 800, ogromna większość to endemity geobotanicznego Państwa Przylądkowego w pd. Afryce, w podzwrotnikowym, suchym klimacie (ewolucyjnie wywodzą się od przodka wspólnego dla nich i dla śródziemnomorskiego *E. arborea* L.; wrzośce z pd. Afryki w naszej części Europy czasem uprawia się w szklarniach, szczególnie dawniej panowała moda na trzymanie ich w oranżeriach), poza tym w górach tropikalnej Afryki, na Madagaskarze, na wyspach Makaronezji, w rejonie śródziemnomorskim, w Europie po Skandynawię i Kaukaz; w Polsce rośnie dziko jeden gatunek.

Kultura – nazwa: strg. „ereike”, a u Rzymian „erica”, to określenia śródziemnomorskiego gatunku *E. arborea* L.; pozostają jednak niejednoznaczne (w każdym razie w naszym współczesnym rozumieniu rodzajów i gatunków), stosowano je bowiem i do innych roślin, np. tamaryszków, a później, przez ojców europejskiej botaniki, także do innych krzewów i krzewinek z rodziny Ericaceae, o „erikoidalnych” liściach – np. bażyny, wrzosu, żurawin.

Dawne nazwy polskie: „eryka”, „powr[z]os”, „wrzos”, „wrzosień”, „wrzosina”, „wrzosowiec” i „wrzośnik”; nazwę „wrzosiec” zaproponował A. Andrzejowski we *Florze Ukrainy* (1869).

Erica tetralix L. – **wrzosiec bagienny**. Stale zielona krzewinka, wys. do 50(–70) cm, różne jej części – owłosione; włoski dwojakiego rodzaju – krótkie i sztywne, oraz długie, z gruczołkiem na szczycie. **P.** wzrost roślin kwitnących – sympodialny; pędy cienkie, wyprostowane lub podnoszące się, początkowo pokryte krótkimi włoskami. **Li.** po (3)4, okółki w dolnym odcinku przyrostu gęsto jeden przy drugim, a pod kwiatostanem – wyraźnie rozsunięte; liście igielkowe, dł. 3–4(5) mm, ich brzegi silnie podwinięte, nie stykają się jednak ze sobą – stąd liście od spodu rynienkowate, szarozielone – jaśniejsze niż od góry, owłosione krótkimi, sztywnymi włoskami oraz orzęsione gruczołkami na długich trzonkach. **Kw.** po 4–12(–15), w szczytowych, krótkich, główkowatych gronach, ± skierowane w dół; działki zielone, orzęsione gruczołkami na trzonkach (jak i podkwiatki); korona w kształcie wąskojajowatej beczułki, dł. 6–7(–9) mm, różowa, rzadziej biała; pręciki skryte w koronie, pylniki purpurowe,

* Ang. heath, białorus. эрыка, czes. vřesovec, lit. erika, niem. Erika, Heide, ros. эрика, słow. vresovec, ukr. epika.



Ryc. 262. *Erica tetralix*, z poprzecznym przekrojem liścia (a)

u nasady z 2 sztyldastymi, białymi wyrostkami; znamię słupka wychyla się z korony, u nasady zalążni – nektarniki; (VI)VII–IX; miododajne, zapylane przez różne owady, m.in. trzmiele, motyle, przyłżeńce. **Ow.** drobna, delikatnie owłosiona torebka.

Wyst. – zach. i pn. Europa ($2n = 24$); w wielu miejscach na świecie dziczeje, np. na wschodzie Ameryki Pn.; gatunek atlantycki – klimatu o chłodnym lecie i łagodnych zimach; w rejonach nadmorskich, na torfowiskach (*Erico-Sphagnetum*), torfiastych łąkach, mokrych wrzosowiskach (*Ericetum tetralicis*) i w wilgotnych, nadmorskich lasach i borach białych; wymaga, poza kwaśnym odczynem podłoża, stabilnie wysokiego poziomu wody gruntowej; w Polsce osiąga zachodnią granicę zasięgu, rośnie w zachodniej części kraju, częściej tylko na Pomorzu Zach. i w zachodnich rejonach Dolnego Śląska; gatunek endomikoryzowy; krzewy żyją tylko 15–20 lat. Gatunek wyniszczony przez nowoczesne metody uprawy łąk, osuszanie, a następnie zaorywanie wrzosowisk, a także naturalną sukcesję na przedpolach wydym i w borach białych; pozostaje pod ochroną ścisłą, bez żadnych wyłączeń.

Ogrody – szarozielona, późno kwitnąca krzewinka; wymaga kwaśnej, dostatecznie wilgotnej ziemi.

Kultura – nazwa: znane starożytnym (Pliniusz, *Historia naturalis* 21, 94; Teofrast, *Badania nad roślinami*, 6, 4, 4) gr. i łac. określenie „tetralix” (= czterokrotnie zwinięty) odnosiło się do rośliny dla nas zupełnie nieodgadnionej; ojcowie europejskiej botaniki nie przejęli tej nazwy i jej nie stosowali, a Linneusz wziął ją na epitet dla wrzośca zapewne jedynie ze względu na motyw „poczwórny” – „tetra-”, a to w nawiązaniu do sposobu ułożenia liści na pędach wrzośca bagiennego lub „kanciastego” podwinięcia ich brzegów.

Dawne zastosowania: Gerald-Wyżycki (1848) zrównuje wykorzystanie wrzośca bagiennego z pożytkami, jakie niósł wrzósł pospolity; Kluk (1805) z pożytków przytoczył jedynie „miotki do chędożenia sukien”.

Erica carnea L., nom. cons. (*E. herbacea* L.* nom. rejic.) – **wrzosiec czerwony** (w. krwisty, w. wiosenny; łac. „carneus” = mięsisty; Pławski, 1830, tłumaczy ten kolor jako „mięsy[...] różowy nieco żółtego mający”). Stale

* Łac. „herbaceus” = trawiasty, zielny, o naturze ziela → (*Salix herbacea*; Linneusz użył (*Species Plantarum*, 1753) określenia, wprowadzonego w odniesieniu do tego wrzośca przez C. Bauhina, „*Erica procumbens herbacea*” (*Pinax theatri botanici*, 1623), a to dla podkreślenia formy wzrostu – zupełnie innej niż u wrzośców krzewiastych czy drzewiastego *E. arborea*.

zielona, niska krzewinka, zwykle wys. 20–30 cm. **P.** cienkie, $\pm$ nagie, z listewkami biegnącymi od nasady liści; pokładają się, wznosząc w części szczytowej, i zakorzeniają. **Li.** po (3)4, równomiernie na całej długości przyrostu, igiełkowate, dł. 4–8 mm, nagie. **Kw.** w szczytowych gronach, skąpokwiatowych, jednostronnych, ulistnionych, dł. do 5 cm, które zawiązują się w sezonie poprzedzającym kwitnienie (niczym nieokryte, niewybarwione jeszcze w tej fazie rozwoju pąki kwiatowe widoczne już jesienią); kielich i korona ciemnoróżowe, korona butelkowata; pręciki dłuższe od korony, pylniki bez wyrostków, dobrze widoczne, wysunięte z wąskiego ujścia rurki korony – ciemnopurpurowe lub, u form o białawej koronie, brązowawe; (I–)III–IV(V), niekiedy już na jesieni i zimą. **Ow.** torebka ukryta w zaschłej rurce korony.

Wyst. – góry pd. Europy, głównie w Alpach i Apeninach ($2n = 24$); w świetlistych lasach, na skałach i gołoborzach, zwykle na wapieniach.

Ogrody – obficie, wcześniej i długo kwitnąca krzewinka; z czasem tworzy szerokie, poduchowate kępy – zastosowanie jak wrzosu, ale wymagania siedliskowe mniejsze; liczne odmiany ogrodowe – różnie zabarwione, przy czym rozmaitych kolorów są zarówno liście (m.in. jasnozielone i żółtawe), jak i korony (od białej po purpurową). Wykazuje znaczną tolerancję w stosunku do odczynu podłoża, wymaga jednak ziemi nieprzesychającej i próchnicznej. Najodporniejszy w naszym klimacie obcy gatunek wrzośca, ale w surowe i bezśnieżne zimy krzewy mogą marznąć albo wyschnąć, zwłaszcza w miejscach suchych; rośliny warto na zimę okrywać luźno ułożonymi gałązkami drzew iglastych – świerków lub jodeł. Niedługo po przekwitnięciu krzewy można przyciąć, by zagęścić ich pędy. Kwiaty miododajne.

W uprawie ogrodowej czasem, bardzo podobne do wrzośca czerwonego, odmiany jego mieszańca z w. irlandzkim, *E. erigena* R. Ross (nlac. „erigenus” = irlandzki, z irl. Érin = Irlandia), czyli *Erica* $\times$ *darleyensis* Bean* – **wrzosiec angielski**; trudny do odróżnienia od w. czerwonego, ale zazwyczaj wyższy, z gronami ułożonymi nie jednostronnie, a $\pm$ dokoła pędu, przynajmniej na wznoszących się gałązkach. Wrzosiec angielski jest wrażliwszy na mrozy.

CALLUNA Salisb. – WRZOS**

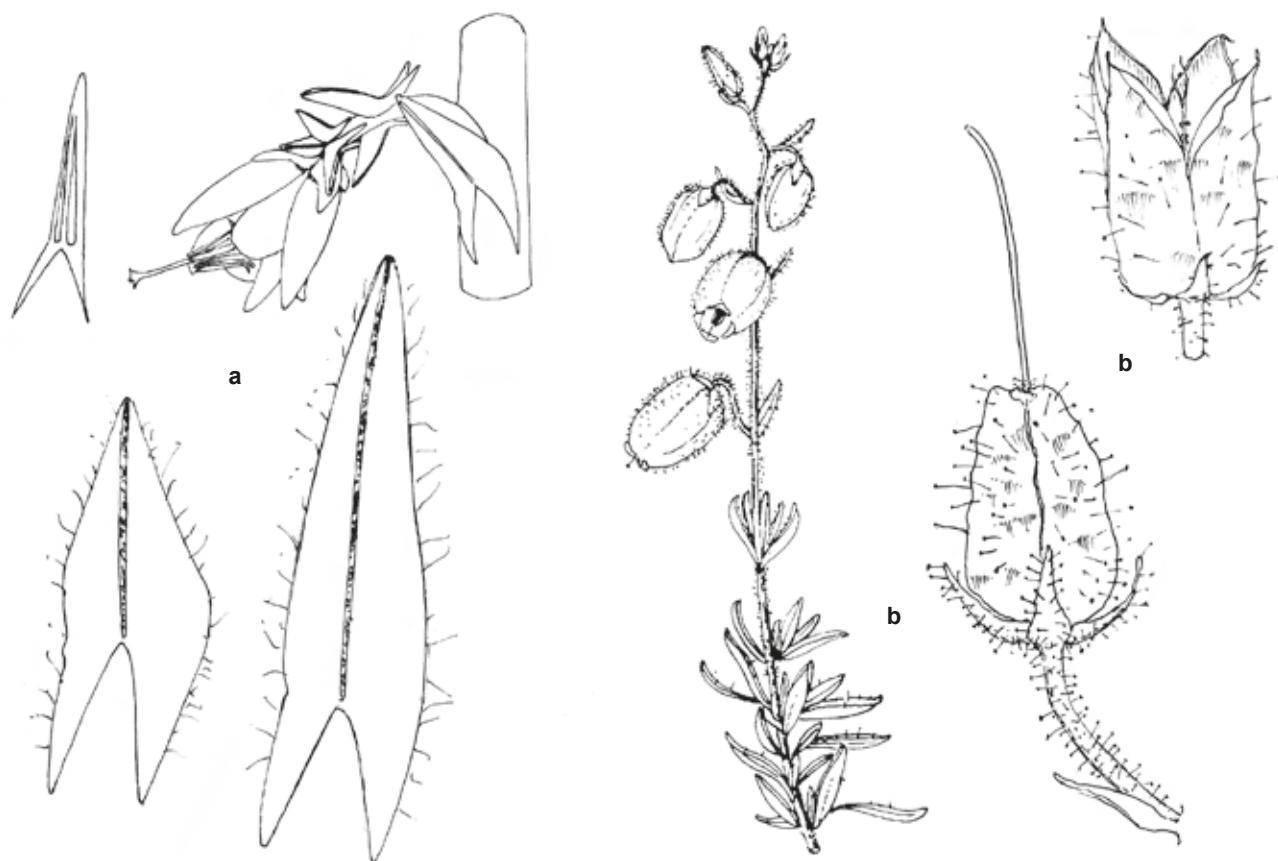
Rodzaj monotypowy.

Calluna vulgaris (L.) Hull – **wrzos pospolity**. Stale zielona krzewinka, wys. do 40(–80) cm. **P.** wzrost monopodialny, rozgałęzienia liczne, sylleptyczne; pędy zróżnicowane na długo- i krótkopędy; długopędy cienkie, łamliwe, łukowato wzniesione, u nasady łatwo się zakorzeniają, krótkopędy odstają w skos od długopędów; pędy początkowo $\pm$ owłosione lub nagie. **Li.** naprzeciwległe, w 4 rzędach, na krótkopędach stoją gęsto i zachodzą na siebie dachówkowato, na długopędach – rozsunięte; siedzące, króciutkie, dł. 1–3 mm, w dolnej części z 2 sztyldastymi uszkami, skierowanymi w dół i odstającymi od pędu (liść w kształcie grota, strzałkowaty), lśniące; aparaty szparkowe w wąskiej „rynience”, pokrytej wełnistym, białawym owłosieniem, brzeg liści orzęsiony. **Kw.** na krótkopędach, w szczytowych, jednostronnych, ulistnionych gronach*** (po opadnięciu tych krótkopędów na długopędach

* Otrzymany niedługo przed wybuchem I wojny światowej w szkółkach roślin wrzosowatych „James Smith & Son” w Darley Dale, w hrabstwie Derbyshire w Anglii.

** Ang. heather, białorus. бeпac, czes. vřes, lit. viržis, niem. Besenheide, Heidekraut, ros. беpec[к], słow. vres, ukr. беpec.

*** Według czasu i sposobu kwitnienia wrzosu, tego, czy zaczyna kwitnąć od dołu grona, od góry, pośrodku, czy mniej więcej równomiernie – wnioskowano dawniej o srogości i długości zimy, urodzaju zbóż czy porze, w której należy zaczynać siewy w następnym roku (K. Prorok, *Wrzos*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych* 2(3), J. Bartmiński, red., 2019.



Ryc. 263. *Calluna vulgaris* (a), liście, kwiat i pylnik w powiększeniu; *Daboecia cantabrica* (b), owoc w powiększeniu

pozostają „łyse” odcinki bez rozgałęzień); skierowane w dół, obupłciowe, 4-krotne, okwiat suchy, „słomiasty” i $\pm$ przezroczysty, lilaróż, trwały; kielich o 4 wolnych działkach, nieco dłuższych od korony, jajowatych, wsparty dodatkowym kieliszkiem – drobnym, 4-krotnym, brzegiem silnie orzęsionym; płatki zrosłe tylko u samej nasady, pręciki 4+4, krótsze od działek, stulone, pylniki na krótkich nitkach, zwężone w ostry rożek, a u nasady z sztylłowymi, białawymi wyrostkami – strzałkowate, pękają długimi szparami; zalążnia 4-komorowa, u jej nasady nektarnik, szyjka słupka dłuższa od działek, znamie słupka główkowate; (VII)VIII–IX. **Ow.** torebka kulista, otoczona zaschłym okwiatem i zwieńczona zaschłą szyjką słupka; długo utrzymuje się w ziemi, wraz z całymi krótkopędami, pęka i rozpada się międzykomorowo; nasion 5–10, te nieskrzydłone.

Wyst. – pn.-zach. Afryka, Azory, Europa, poza najbardziej południowymi rejonami, pd. wybrzeże M. Czarnego i zach. Syberia ($2n = 16$); na wschodzie Ameryki Pn. i na Nowej Zelandii inwazyjnie dziczeje; w Polsce pospolity, zawsze na ubogich, bielicowych, silnie kwaśnych glebach – w suchych, świetlistych borach sosnowych, na piaskach oraz torfowiskach wysokich, w górach w murawach naskalnych; roślina endomikoryzowa, krótkowieczna, żyje ok. 25–30 lat.

Krajobraz – tworzy rozległe wrzosowiska, zwłaszcza w zach. Europie, w zasięgu klimatu oceanicznego, od Płw. Iberyjskiego po Skandynawię, szczególnie rozległe w Szkocji i pn. Niemczech (wszędzie tam wrzos i inne krzewy i krzewinki wrzosowisk pozostawiły bardzo bogate ślady w języku, toponimii, kulturze); wrzosowiska są efektem działalności człowieka w mezo-, a na większą skalę – w neolicie (i później), i jego wpływu na zastaną, pierwotną, leśną szatę roślinną, przede wszystkim przez prowadzenie w lasach wypasu i przez gospodarkę wypaleniskową, co doprowadziło do zubożenia gleby i trwałych zmian w strukturze szaty roślinnej; u nas np. rozległe „Wrzosowiska Cedyńskie”.

Ogrody – swojski, powszechnie lubiany krzew, symbol późnego lata; efekt dają rozległe powierzchnie wrzosu. Wiele odmian ogrodowych, w większości pochodzących z Wysp Brytyjskich; różnią się charakterem wzrostu, wysokością, kolorem liści (zielone, popielatoszare, żółte), stopniem wypełnienia i kolorem kwiatów (białe, różowe, czerwone), porą zakwitania (w szerokich granicach, od VI do XI). Światłolubny kserofit (w ogrodzie, jak w naturze, w miejscu w pełnym słońcu), wymaga wyściółkowanego – np. korą sosnową – podłoża o kwaśnym odczynie, co niestety wiedzie ogrodnika do tragicznych z punktu widzenia ochrony przyrody rozwiązań agrotechnicznych – jako że do założenia i utrzymania cieszących oko, „ekologicznych” ogrodów wrzosowych, używa się na dużą skalę torfu, co jest jedną z przyczyn nieodwracalnego rabunku torfowisk, siedlisk niezwykle cennych i czułych na jakiegokolwiek zaburzenia; ta gałąź sztuki ogrodowej, która wymaga używania tak wielkich ilości torfu (co dotyczy i innych krzewów z rodziny Ericaceae, takich jak azalie, różaneczniki, borówki wysokie itp.), powinna więc jak najszybciej ulec odpowiedzialnemu samoograniczeniu lub promować na dużą skalę stosowanie kompostów. Na wiosnę warto krzewy przyciąć poniżej ubiegłorocznych, zaschniętych kwiatostanów. Jeden z ważniejszych krajowych krzewów miododajnych (nektar, pyłek); kwiaty, zwłaszcza na północy, mogą też być wiatropylne lub zapylaczem jest wciornastek (*Ceratothrips ericae*), wyspecjalizowany w kwiatach krzewinek wrzoścowatych.

Kultura – nazwa: R. Salisbury tak objaśnił („Transactions of the Linnean Society in London” 6: 317, 1802) wprowadzaną nazwę rodzajową: „Callunam appellavi, ob usum ejus frequentissimum in scopis conficiendis” (= dałem nazwę Calluna, bo najczęściej robi się z niej miotły); ze strg. „kallýno”, co m.in. = czyścić, zamiatać miotłą (→ *Cytisus scoparius*); to, że wrzos brano na miotły, odnotowali u nas Jabłonowska (1786) i Kozłowski (1846); miotły takie znano na Kaszubach, gdzie nie brakowało wrzosowisk (B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich*, 1967–1976).

Dawne nazwy polskie: najczęściej i od dawna – „wrzos” (pochodzenie tego słowiańskiego prasłowa pozostaje niejasne; średniow. „wrzast”), „wrzosik”, „wrzosiec”, „wrzosina”, „wrzesień” (tu analogia z nazwą miesiąca, na który przypada szczyt kwitnienia); w gwarach – „bór”, „borowacina” (od miejsca występowania), „brzost”, „brzosc”, „brzość”, „lilewnik” (od koloru kwiatów); na Orawie „bahno”, na Podhalu „jafer” i nazwy pochodne oraz „jesiyniok” (od pory kwitnienia); poza tym „wrzost” i „wrzosc” (K. Prorok, *Wrzos*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych* 2(3), J. Bartmiński, red., 2019), a na dawnych kresach pn.-wsch. w użyciu było białorus. „wieras”.

Dawne zastosowania, obok mioteł, były liczne i różnorodne; współcześnie jedynym powszechnie znanym „pożytkiem” jest miód wrzosowy. Gerald-Wyżycki (1845) pisał, że wrzos jest doskonałym pokarmem dla bydła, szczególnie dla owiec (*Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, J. Krzyżanowski, red., 1969–1978, notuje z kolei – kozy: „Koza wrzosu, bocian żaby, a żaba błota szuka” i „Ciśnie się jak koza do wrzosu”)*. Szczególnie ciekawe jest (notowane z terenów ubogich w lasy lub zgoła bezleśnych, z Inflant, Kurlandii, Litwy i Wielkopolski; Gerald-Wyżycki l.c.; J. Burszta, *Kultura ludowa Wielkopolski*, 1960) użycie wrzosu, zmieszanego z gliną, do stawiania „murów wrzosowych”, co zapewniało rozmaitym budynkom to, że pozostawały ciepłe i suche; „wrzosianka” to „ściana ułożona warstwami z wrzosu, pomieszanego z gliną rozrobioną” (J. Karłowicz

* Owce „wrzosówki”, znane i u nas, gdzie ich hodowla przeżywa renesans, były dawniej powszechnie trzymane np. w Niemczech czy na wielkich wrzosowiskach północnoniemieckich, „Lüneburger Heide”.

i in., *Słownik języka polskiego*, 1919); wrzos był też jedną z roślin, którą gacano na zimę przyziemia chałup. Jabłonowska (1786) odnotowała, że z wymoczonych w wodzie gałązek wrzосу wyplatano, równie mocne jak konopne, powrozy i „worowinę”, czyli najgrubsze płótno, używane na worki, płachty itp. W Laponii kryto nim dachy, a w Szkocji wrzosem „posłania wytykają” (Kluk 1805; były to więc nie sienniki, a „wrzośniki”). Na ziemiach Szkocji, od tysięcy lat, brano wrzos do warzenia piwa („heather ale”), co, być może, miało miejsce i u nas, w braku chmielu (Kluk l.c.)*. „W reperacji dróg i grobel wrzos najlepiej zastępuje miejsce faszyny [wierzbowej] półłokciowa warstwa wrzосу na drodze piaszczystej zamienia ją w sprężyste szosę [sic!]” (Gerald-Wyżycki l.c.). Dawał „jeden z najlepszych i najtańszych” surowców do garbowania skór, a odwar z kwitnących gałązek, w zależności od dodatków, pozwalał otrzymywać farbę (do wełny i jedwabiu) żółtą, jaskrawopomarańczową, czerwono-brunatną albo ciemnozieloną. Pęki wrzосу, zawieszane pod sufitem i w chlewach, pełniły funkcję apotropaiczną (K. Szczesiak, *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, 2013).

DABOECIA D.Don – DAWOKIA**

Rodzaj monotypowy.

Daboecia cantabrica (Huds.) K.Koch – **dawokia kantabryjska**. Stale zielona krzewinka, o cienkich, wzniesionych gałązkach, dorasta zwykle do 20–50 cm; w owłosieniu całej rośliny – długie, gruczołowe włoski. **P.** różnicowane na długo- i krótkopędy; długopędy cienkie, pokładają się i wznoszą łukowato. **Li.** skrętoległe, na krótkopędach skupione bardzo gęsto; eliptyczne do wąskoeliptycznych, dł. 6–12 mm, na szczycie ostre; brzeg silnie podwinięty, z wierzchu ciemnozielone i błyszczące, spodem białe, filcowato owłosione. **Kw.** w wyprostowanych, szczytowych, luźnych gronach dł. do 15 cm; obupłciowe, 4-krotne; działki kielicha wąskotrójkatne, u nasady zrosłe, trwałe; korona zrosłopłatkowa, beczułkowata, dł. ok. 1 cm, zwężona na szczycie, z 4 drobnymi, odgiętymi łatkami, skłonięta w dół; różowa, purpurowa lub biała; pręcików 8, pylniki wydłużone, bez wyrostków, z otworkiem na szczycie, ziarna pyłku w tetradach; zalążnia 4-komorowa, zalążki w każdej komorze ∞; VI–IX(X). **Ow.** torebka wsparta odstającymi działkami kielicha, pęka śródściennie; nasiona ∞, nieoskrzydłone.

Wyst. – wzdłuż atlantyckich wybrzeży Europy, od Portugalii i Hiszpanii po Irlandię oraz na Azorach (2n = 24); wśród wrzosowisk.

Ogrody – niskie krzewinki o bardzo długim okresie kwitnienia; kwiaty dość duże, jak na tak drobną, delikatną roślinę (znane odmiany pełnokwiatowe i o charakterze chimery sektorialnej – z koroną prążkowaną, biało-różową); nektarodajne – trzmiele i pszczoły rabują nektar, wygryzając dziurki u nasady rurki korony, dokładnie tak, jak w kwiatkach innych, rodzimych, roślin o długiej rurce korony, np. żywokostu lekarskiego (*Symphytum officinale* L.) lub kokoryczy puste (Corydalis cava (L.) Schweigg. et Körte). Podłoże powinno być lekkie, piaszczyste, o kwaśnym odczynie, nieprzesychające; miejsca słoneczne do półcienistych, zaciszne; na wiosnę warto przyciąć zeszłoroczne pędy, by krzewy się zagęszczały i kwitły obficie. Nie w całym kraju w pełni odporna na mrozy, krzewy należy na zimę okrywać gałązkami świerka lub jodły – przed mrozem i wysychaniem.

* W czasie badań nad pożywieniem głodowym wśród chłopów pańszczyźnianych na Wileńszczyźnie, na początku XIX w., K. Kontrym zapisał chleb wypiekany z wrzосу; zapewne nie był to jednak wynalazek chłopski, a jedynie efekt prób aptekarza z Mohylewa (Z. Skwarczyński, Kazimierz Kontrym, 1961), nie odnotował takiego chleba A. Maurizio (*Pożywienie roślinne i rolnictwo w rozwoju dziejowym*, 1926); krupy wrzosowe jako pokarm głodowy znane są z Kaszub (B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich*, 1967–1976) i z Puszczy Kozienickiej (Ł. Łuczaj, *Dziko rosnące rośliny jadalne użytkowane w Polsce od połowy XIX w. do czasów współczesnych*, „Etnobiologia Polska” 1: 57–125, 2011).

** Ang. Irish heath, czes. dabécie, irský vřes, lit. virženė, niem. Irische Heide, Glanzheide, ros. дабеция, słow. dabécia.

Kultura – nazwa rodzaju od stirl. imienia świętego, który działał na przełomie wieków V i VI (uczeń św. Patryka?); właściwa wersja imienia to „Dabeoc” (inaczej: Beoc, Mabeoc, Bean itp.; imię nadal nadawane chłopcom w Irlandii, choć bardzo rzadko), co jest zdrobnieniem od „Beoaedh”; z dwiema odrębnymi, nietworzącymi dwugłoski – samogłoskami „e” i „o”. Linneusz (*Species Plantarum*, wyd. 2, 1762) zamienił te samogłoski miejscami, dając w epitecie „oe” – *Erica daboeicii* (wcześniej, jako pierwszy nawiązał do postaci średniowiecznego świętego John Ray, pisząc: „Erica f. Dabeci hibernis”); linneuszowska wersja zapisu prowadzi do niewłaściwej, „dwugłoskowej” wymowy, tymczasem Irlandczyk wymawia „Dabeoc” jak „dawok”, stąd tutaj „dawokia”*, w miejsce nazw dotychczas u nas używanych – albo z samogłoskami w niewłaściwej kolejności („daboeccja”), albo z błędnym, dyftongowym „e” („dabecja”). Określenia „cantabricus”, które jest epitetem gatunku, użył jako pierwszy J. Tournefort.

EMPETRUM L. – BAŻYNA**

Krzewy; liście stale zielone; rośliny nagie albo owłosione, czasem pokryte gruczołkami. **P.** główne pędy płożą się – rośliny tworzą poduchowate, gęste kolonie. **Li.** skrętoległe, czasem stoją bardzo gęsto, ± okółkowo (ulistnione gałązki „widłakowate”), na bardzo krótkim ogonku, skórzaste, całobrzegie, na szczycie tępe, zaokrąglone, blaszka silnie podwinięta wzdłuż nerwu (liście „erikoidalne”, na przekroju wałeczkowate), od spodu środkiem biegnie bardzo wąska szpara, wypełniona wełnistym, białym owłosieniem, pokrywającym brzegi liścia. **Kw.** po 1–3, zawiązują się w roku poprzedzającym kwitnienie w pachwinach liści, w szczytowych partiach pędów; drobne, obu- lub rozdzielnopłciowe, rozmieszczone dwupiennie (tak zwykle w przypadku roślin diploidalnych) albo polygamojednopiennie (tak zwykle w przypadku tetraploidów), wsparte łusczkowatymi podkwiatkami, 3-krotne; działki 3, drobne, wolne i trwałe; płatki 3, wolne, znacznie dłuższe od działek, opadają szybko; pręcików (2–)3–4(–6), te naprzemianległe z płatkami, w kwiatach obupłciowych trwałe w fazie owocowania, nitki długie, znacznie dłuższe od działek, pylniki bez rożków, pękają podłużną szparą, ziarna pyłku w tetradach; zalążnia 3–9-komorowa, w każdej komorze 1 zalążek, znamię na szczycie rozgałęzione, zwykle 6–9-dzielne. **Ow.** pestkowiec, mięsisty i ± kulisty, wsparty suchymi działkami kielicha, czarny, czerwony lub purpurowy, czasem przezroczysty; pestki okrągławe, nieco spłaszczone. ($x = 13$)

Gat. – kilka; w zimnym lub chłodnym, a rzadziej – umiarkowanym klimacie rejonów subarktycznych lub subalpejskich, wokółbiegunowo na półkuli północnej – w pn. Eurazji (Linneusz: „habitat in Europae frigidissimae montosis paludosis” = rośnie w najzimniejszych rejonach Europy, w górach, w miejscach bagnistych), na północy Ameryki Pn. i na Grenlandii, a na półkuli południowej – w pd. Andach i na wyspach pd. Atlantyku – Falklandach i Tristan da Cunha. Rodzaj monofiletyczny; problemy taksonomiczne pozostają nierozstrzygnięte, co widać we wzajemnie niespójnych, a nawet sprzecznych próbach spojrzenia na zmienność i wierność cech morfologicznych, na dane kariologiczne oraz korelacje tych cech i danych z wynikami badań molekularnych, a co za tym idzie – w znacznych rozbieżnościach w określeniu liczby gatunków (od jednego po kilkanaście); zapewne da się wydzielić trzy „dobre” gatunki – *E. nigrum* L. s.l. i dwa gatunki „czyste” amerykańskie.

Kultura – nazwa: ze stgr. „en” = w, na + „pétros” = skała; wyjaśnienie motywu i znaczenia nazwy nie do końca pewne; roślinę o gr. nazwie „émpeiron” znali Dioskurides i Pliniusz (ten drugi dał równoległe nazwę „calcifraga” = krusząca skałę, kamień); wśród botaników przedlinneuszowskich jako pierwszy użył tego określenia, bez komentarza, ale w odniesieniu

* Ch. Nelson, *Hardy Heathers from the Northern hemisphere*, 2011.

** Ang. crowberry, camarine, białorus. барноўка, czes. šícha, lit. varnauogė, niem. Krähenbeere, ros. водяника, вороника, шикша, słow. šucha, ukr. водянка.

Ryc. 264. *Empetrum nigrum*

właśnie do bażyny, J. Tournefort, w *Institutiones rei herbariae*, z początkiem XVIII w. Rysują się dwa wyjaśnienia – pierwsze, autorskie, daje Linneusz, tłumaczac w *Philosophia botanica* (1809), że nazwa, zastosowana przez Tourneforta, nawiązuje do miejsca występowania tej m.in. naskalnej rośliny; drugie – u Genausta (1996), który uważa, że motyw dotyczy zastosowań w leczeniu kamicy nerkowej (w „kruszeniu kamieni”, jak w przypadku starożytnych desygnatów nazw *Saxifraga* czy *Petroselinum*)*. C. Bauhin, Ch. l'Écluse i P.A. Matthioli nazywali bażynę, dla wyglądu liści, „erica baccifera” (= erika rodząca jagody), ewentualnie dodając „procumbens nigra” (= pełzająca czarna).

Dawne nazwy polskie: „bagnisko”, „bagnówka” oraz wieloznaczne, niespecyficzne określenia „małpia jagoda”, „modrzewnica” i „modrzewnik”; nazwę „bażyna” wprowadził M. Siennik (1568; zapewne od słowa „bagno”), a po wiekach przypominał ją – A. Waga (1848).

***Empetrum nigrum* L. (*E. hermaphroditum* Hagerup**) – bażyna czarna.** Płożąca, „wrzosowata” krzewinka, ze słabiej lub silniej unoszącymi się młodymi przyrostami, zwykle nie wyższa od 0,5 m; chamefit i nanofanerofit („krzewina po mchu rozesłana”; Kozłowski 1846); w centrum krzewu – głęboki korzeń palowy. **P.** nagie lub tylko początkowo owłosione, zielone do czerwonawobrązowych, czasem z czerwonawymi gruczołkami; kora szybko się łuszczy. **Li.** podługowate do eliptycznych, dł. 3–7 mm, lśniąco, z początku czerwone.

Kw. płatki purpuroworóżowe, szybko opadają – w kwiatach męskich rzucają się w oczy duże, purpurowe pylniki na długich nitkach; (III)–V(–VI), po zejściu śniegów, zapylane głównie przez wiatr, a także przez muchówki (wabione m.in. czerwonym kolorem kwiatów). **Ow.** soczysty pestkowiec, płaskokulisty, ø 5–8(–10) mm, z zagłębieniem na szczycie, błyszczący i nieprzezroczysty, czarny lub wiśniowoczerwony (wyjątkowo też – biały); pestki ø do 2(3) mm; (VII)VIII–X, owoce jadalne, bogate m.in. w antyoksydanty – witaminę C i związki fenolowe, m.in. antocyjany; najważniejsza roślina owocowa Arktyki, pożywienie wielu zwierząt – reniferów, pardw, śnieguł itp., i ludzi, którzy magazynują zbiory, konserwując je w tłuszczu rybim lub foczym.

Wyst. – ogromny zasięg, wokółbiegunowo na półkuli północnej ($2n = 26, 39, 52$); w pd. części zasięgu – relikty glacialny, w Polsce dziko wzdłuż Bałtyku, gdzie współtworzy wrzosowiska bażynowe związku *Empetrium nigri*, m.in. z *Salix repens*, *Vaccinium uliginosum* i *V. vitis-idaea*, a także w borach bażynowych, *Empetrum nigri*-Pinetum, na Pojezierzach i pn. Podlasiu, na torfowiskach wysokich i przejściowych, mszarach, często na kożuchu torfowców lub ściółki; w Sudetach i Karpatach na halach i borówczyskach, wśród kosodrzewiny itp., czasem w postaci jednogatunkowych płatów; w miejscach osłoniętych, gdzie zimuje pod śniegiem. Długowieczna, wykazująca allelopatię roślina, związana najczęściej z ubogim, kwaśnym, wilgotnym podłożem (ale w stosunku do wilgotności gleby – tolerancyjna); rośnie w rejonach wilgotnych, pełnych mgieł. Miejsca występowania bażyny, nizinne u J. Jundziłła (*Opisanie roślin w Litwie, na Wołyniu, Podolu i Ukrainie dziko rosnących*, 1830): „rośnie na roystach wilgotnych w Litwie”, a górskie – u F. Berdaua (*Flora Tatr, Pienin i Beskidu Zachodniego*, 1890): „po łąkach torfiastych lub po mokrych miejscach kamienistych [...] na tak zwanych pustaciach czyli torfowiskach”. Pod częściową ochroną;

* Przypuszczenie raczej błędne; Genaust oparł się bowiem na przekonaniu, że bażyna rośnie wyłącznie na nizinnych torfowiskach, i dlatego szukał wytłumaczenia w specyficznych zastosowaniach medycznych.

** „Hermaphroditos”, syn Hermesa i Afrodyty (po rodzicach – kształt jego imienia), uczyniony przez bogów, gdy jeszcze był młodzieńcem, istotą obu płci – bogów uprosiła o to nimfa źródła Salmakis, której załoty młodzieniec z uporem odrzucał; od tej pory nieczuły chłopak musiał już zawsze nieść w swym ciele, prócz samego siebie, także i zakochaną w nim – nimfę.

w pasie nadmorskim zagrożona przez naturalne procesy sukcesji na wydmach, mechowiskach i w borach, a szczególnie przez rozbudowę obiektów turystycznych oraz ekspansję, na wydmach, wprowadzonych tam gatunków obcych (*Pinus xcelakovskigrum*, *Rosa rugosa*, *Salix acutifolia*), a w górach przez naturalne procesy sukcesji na borówczyskach, halach i połoninach.

W obrębie ogromnego areалу wyróżnia się kilka taksonów niższego rzędu, których cechy są często, poza przypadkami „brzegowymi”, niestabilne i nieskorelowane ze stopniem ploidalności, schematem rozmieszczenia płci kwiatów itp. Dotyczy to i obu krajowych taksonów, którym przyznaje się najczęściej rangę podgatunków: nominatywny, subsp. *nigrum*, charakteryzuje najczęściej – diploidalność, kwiaty rozdzielнопłciowe i rozmieszczone dwupiennie, pędy zwykle długie, płozące i zakorzeniające się, liście podługowate, czerwone, a pestkowce raczej nieliczne; z kolei występujący wokółbiegunowo, arktyczny lub wysokogórski, subsp. *hermaphroditum* (Hagerup) Böcher, to najczęściej tetraploidy, o kwiatach przeważnie rozmieszczonych polygamojednopiennie, pędach zwykle zielonych, krótszych i wzniesionych – niekorzeniających się w podłożu, o liściach eliptycznych, a pestkowcach obficie zawiązywanych, ale o niewielkiej liczbie pestek itp.

Ogrody – sadzona czasem w odmianach ogrodowych (często o liściach mniej lub bardziej żółtych), razem z wrzoscami, wrzosami itp., jako niska roślina zadarniająca, „poduchowa”; najlepiej daje się uprawiać w ziemi kwaśnej, w słońcu, co najwyżej – nieco przesianym.

Kultura – dawne zastosowania – „pospółstwo jagód zażywa [...] lubo wabiącej przyjemności nie mają, i obfite ich zażycie głowę zawraca” (Kluk 1805; być może, na części nizinnych stanowisk, ze względu na pyłek *Rhododendron tomentosum*; → *Vaccinium uliginosum*). Soku owoców używano do farbowania – uprzednio wymoczonych w alunie – płócien, welen i niektórych futerek (kun i soboli, z dodatkiem „rybiej tłustości”; Kluk l.c.), na ciemnoczerwono, brunatno i fioletowo.

KALMIA⁹¹ L. (w tym m.in.: *LOISELEURIA* Desv.¹¹¹ i *LEIOPHYLLUM* (Pers.) R.Hedw.)

– **KALMIA, NASKAŁKA, GŁADYSZKA***

Krzewy, rzadziej niewysokie drzewa; liście zwykle stale zielone (z wyjątkiem *K. cuneata* Michx.); rośliny nagie, owłosione lub pokryte gruczołkami. **P.** wzrost sympodialny, pędy wyprostowane albo z rzadka – płozące (tylko w przypadku *K. procumbens* (L.) Gift, Kron et P.F.Stevens ex Galasso, Banfi et F.Conti); pąki okryte łuskami, stykającymi się brzegami lub zachodzącymi na siebie dachówkowato. **Li.** skrętoległe, naprzeciwległe lub po 3; ogonkowe, całobrzegie, płaskie albo brzegiem podwinięte, skórzaste. **Kw.** w kwiatostanach różnego typu, rzadziej pojedynczo; obupłciowe, 5-krotne; kielich u nasady zrosły; płatki korony zrosłe w miseczkę, z 10 kieszeniami na obwodzie swego wzniesionego brzegu (*Kalmia* s.s.), albo ± wolne; pręcików 10, rzadko 5 (u *K. procumbens*), ich nitki zwykle owłosione u nasady, pylniki bez różkowatych wyrostków, otwierają się na szczycie lub boczną szparą, u gatunków o zrosłej koronie początkowo „zakleszczone”, po jednym w każdej z 10 kieszeni korony, na naprężonej, wygiętej w łuk nitce (S. Makowiecki, *Drzewa i krzewy ozdobne*, 1937: „pręciki [...] końcami swoimi rozszerzają koronę jak druty parasol”)**; ziarna pyłku w tetradach; zalążnia zazwyczaj 5-komorowa – rzadziej komory mniej liczne, w każdej z nich zalążki ∞, znamię słupka zwykle główkowate; kwiaty z nektarnikiem. **Ow.** torebka zwykle 5-komorowa, zdrewniała, pęka międzykomorowo; nasiona ∞, drobne, zwykle oskrzydłone i z wyrostkiem. (x = 12)

* Ang. kalmia, czes. mamota, skalenka, lysolístek, lit. grėsvis, niem. Lorbeerrose, Gāmasheide, Sandmyrte, ros. кальмия, лугазелеурия, лейофиллон, słow. kalmia, skalienka, ukr. наскельниця.

** Dział tu specyficzny mechanizm uwalniania pyłku, opisany już pod koniec XVIII w.: pod naciskiem odwiedzającego kwiat owada – szczególnie efektywne są trzmiele – naprężona nitka pręcika prostuje się raptownie, osypując owada pyłkiem.



Ryc. 265. *Kalmia angustifolia*

zawiązki kwiatów wyglądają jak główka klucza do wiertarki, kwiaty na cienkiej szypułce dł. 2–4 cm, z 2 trwałymi przykwiatkami, w pełni kwitnienia korona biała do purpuroworóżowej, z ciemniejszymi plamkami przy „kieszonkach”, ø 2–2,5 cm; pylniki purpurowe, otwierają się podłużnym pęknięciem; szyjka słupka prosta i długa; V–VI. Ow. kulista torebka, ø ok. 5 mm, z zaschlą szyjką słupka na szczycie; IX, długo wiszą na gałązkach.

Wyst. – wsch. rejony St. Zjedn. ($2n = 24$), „stanowy kwiat” w Connecticut i Pensylwanii.

Ogrody – stale zielone liście, podobne do liści laurowiśni lub drobnolistnych różaneczników, bardzo efektowne kwiaty. Wymaga kwaśnej, dostatecznie wilgotnej ziemi, najlepiej w przesianym świetle, w miejscu zacisznym, osłoniętym od wysuszających wiatrów; nie w całym kraju w pełni odporna na mrozy.

Gat. – 9 endemitów amerykańskich – w Ameryce Pn. i na Kubie, a 1 gat. wokółbiegunowo – w Ameryce Pn., na Grenlandii, w zach., środk. i pn. Europie oraz pn. Azji; u nas w uprawie zwykle dwa gatunki, które należą do *Kalmia* s.s. Rośliny trujące.

Kultura – dawne nazwy polskie dla „drobnych” rodzajów: dla *Kalmia* – „dorodnia” i „wdzięczelina” A. Wagi; dla *Loiseleuria* nazwę „naskałka” wprowadzili I. Czerwiakowski i J. Warszewicz w katalogu roślin krakowskiego ogrodu botanicznego z 1864 r., a dla *Leiophyllum** Waga (1848) dał „drzewielina”.

***Kalmia latifolia* L. – kalmia szerokolistna.** Stale zielony krzew (liście opadają w drugim roku), u nas wys. do ok. 3 m, w ojczyźnie także drzewka, do 10(–12) m, różne części przynajmniej początkowo pokryte gruczołkami na trzonkach i lepkie – szczególnie kwiatostany; kora łuszczy się papierzasto. **P.** początkowo lepkie, lśniące, czerwono-brązowe; pąki długo ukryte w nasadzie ogonka liściowego, wegetatywne drobne, a kwiatostanowe większe i długie. **Li.** skrętoległe (na słabiej rosnących pędach jakby w okółkach), eliptyczne lub eliptycznolancetowate, dł. 5–10(–12) cm, płaskie, na szczycie ostre i „mocne”, u nasady klinowate, sztywne i błyszczące, początkowo różowawe, potem z wierzchu ciemno-, a od spodu żółtawozielone. **Kw.** w lepkich od gruczołków baldachogronach, liczących do 40 kwiatów, rozwijających się z najwyższych, kwiatostanowych pąków bocznych (szybko przewyższane przez pędy boczne, wyrastające z pąków położonych niżej); drobne

* Stosowana czasem nazwa „lejofofillum” nie brzmi dobrze, bo stgr. określenie „leífos” (= gładki) pozostaje dla laika nierozpoznane i niezrozumiane, a całość pobrzmiewa „laniem” i „liściem”; stąd tu propozycja nazwy „gładyszka”, która łączy znaczenie nazwy rodzaju i nawiązuje zarazem do zakorzenionego w dawnej polszczyźnie określenia osoby pięknej i zalotnej.

Czasem w ogrodach *Kalmia angustifolia* L. – **kalmia wąskolistna**, która w naturze rośnie we wsch. i pn.-wsch. rejonach Ameryki Pn., po wsch. prowincje Kanady ($2n = 24$); krzew wys. do 1(1,5) m; ten gatunek różni się od k. szerokolistnej m.in. drobniejsze liście, ułożone zwykle po 3; baldachogrona skąpokwiatowe, skupione wzdłuż szczytowego odcinka zeszlorczonego przyrostu, oraz kwiaty $\varnothing$ ok. 1 cm, na krótszych szypułkach.

RHODODENDRON L. (w tym: *LEDUM* Ruppius ex L. i *MENZIESIA* Sm.¹²²) – **RÓŻANECZNIK, AZALIA, BAGNO, MENCIEZJA***

Krzewy, czasem naskalne lub tworzące niskie kobierce, rosną na grubej warstwie ściółki i mchów, rzadziej drzewa; w subtropikach także epifity; liście sezonowe lub stale zielone; w owłosieniu różnego rodzaju włoski, gruczołki na trzonkach oraz gruczołki w postaci wielokomórkowych, okrągławych tarcz. **P.** wzrost monopodialny, ale w fazie generatywnej – *pleiochasium*, pędy boczne rozwijają się wtedy albo z pąków bocznych w szczytowej części ubiegłorocznego przyrostu, albo z pachwin łusek nasadowej części szczytowego pąka mieszanego; pąki okryte dachówkowato ułożonymi łuskami, zróżnicowane na wegetatywne, czasem – mieszane, oraz kwiatostanowe, wyraźnie większe od wegetatywnych i z reguły – szczytowe. **Li.** skrętoległe – naprzemianległe albo $\pm$ skupione na szczytach pędów, ogonkowe, zwykle całobrzegie i czasem brzegiem orzęsione, w pąku brzegi liści doosiowo wywinięte albo odosiowo podwinięte; unerwienie zwykle brochidodromiczne; przylistków brak. **Kw.** zwykle w baldachogronach, szczytowych albo bocznych, rzadziej pojedynczo; obupłciowe, z reguły 5-krotne i zygomorficzne; działek i płatków zwykle 5, czasem 6–10, działki u nasady zrosłe, trwałe, ich łatki drobne do okazałych; korona zrosłopłatkowa, dzwonkowata, rzadziej beczułkowata, rurkowata lub talerzykowata (ale w dawnym „drobnym” rodzaju *Ledum* L. płatki $\pm$ wolne, zrosłe u samej tylko nasady, a kwiaty promieniste), płatki w pąku zachodzą na siebie dachówkowato; pręcików zwykle 5–10, ich nitki cienkie, zazwyczaj nierównej długości, krótsze albo dłuższe od rurki korony, u większości gatunków przynajmniej niektóre nitki w górnej części $\pm$ wyraźnie wygięte ku górze, pylniki bez rozkwatanych wyrostków, z otworkiem na szczycie lub niżej; zalążnia zwykle 5–10-komorowa, szyjka słupka z reguły długa, cienka i wygięta ku górze, trwała, znamie główkowate; nektarnik z kłapami w liczbie pręcików; kwiaty zapylają u nas głównie trzmiele, pszczoły, a po zmierzchu – ćmy; różaneczniki są jednak w znacznym stopniu samopłodne. **Ow.** torebka zdrewniała – jajowata, stożkowata lub $\pm$ walcowata, czasem nieco zgięta; otwiera się międzykomorowo, od szczytu, rzadziej od nasady (u gatunków zaliczanych dawniej do „drobnego” rodzaju *Ledum*); nasiona zwykle ∞ , bardzo drobne, nieoskrzydłone, wąskoskrzydłone albo z ogoniastymi wyrostkami na obu końcach. ($x = 13$)

Gat. – ok. 1000, większość na półkuli północnej, od strefy arktycznej po góry tropików; na południu po Malezję oraz pn. Australię, z trzema ośrodkami zróżnicowania – przede wszystkim w górach pd. Chin i krajów ościennych, a ponadto na Nowej Gwinei i we wsch. rejonach Ameryki Pn. Taksonomiczny obraz tego najbogatszego w gatunki rodzaju roślin zdrewniałych i schematy wewnątrzrodzajowych podziałów podlegają, rzecz jasna, dyskusjom, a ostatnio przemożny wpływ na ten obraz mają coraz liczniejsze, ale dalekie od zakończenia, badania o charakterze molekularnym; w ujęciu, które jest współcześnie najszerzej akceptowane, zdecydowaną większość gatunków ujmuje się w ramy 3 podrodzajów – *Rhododendron*, *Hymenantes* (Blume) K.Koch oraz *Azaleastrum* Planch. W Polsce rodzime 3 gatunki, a w ogrodach – wiele obcych. Rośliny trujące,

* Ang. rhododendron, wild-rosemary, ledum, biał. рададэндран, азалія, багун, czes. pěnišní, azalka, rojovník, menziesie, lit. rododendras, gailis, niem. Rhododendron, Azalee, Porst, ros. рододендрон, азалия, багульник, менцизия, słow. rododendron, rojovník, ukr. рододендрон, азалія, bagno.

zawierają m.in. glikozydy, z których najsilniejsze działanie nasercowe na organizm zwierząt i człowieka ma andromedotoksyna.

Ogrody – ozdoba są przede wszystkim kwiaty, ale czasem i liście (na przykład *Rh. sinogrande* Balf.f. et W.W.Sm.), zabarwienie kory, wygląd i kolory młodych przyrostów lub łusek pąków, widocznych jeszcze w czasie wiosennego rozwijania pędów itp.; liście, o ile opadają przed zimą, często barwią się przedtem jaskrawo. Wielka liczba gatunków, mieszańców i kultywarów daje odpowiednio bogatą różnorodność cech, wartości dekoracyjnych i wymagań agrotechnicznych. W krajach o łagodniejszym, wilgotnym klimacie różaneczniki należą do podstawowych krzewów ozdobnych. Większość, zwłaszcza rośliny o liściach stale zielonych, ma duże wymagania siedliskowe, które uniemożliwiają lub znacznie utrudniają uprawę w naszych warunkach klimatycznych. Poza brakiem odporności na mrozy, co w zasadniczy sposób ogranicza w naszych ogrodach zestaw gatunków i odmian, podstawowym warunkiem powodzenia uprawy jest zapewnienie krzewom podłoża o kwaśnym odczynie (pH = 4–5,5), najlepiej ziemi z natury kwaśnej (krzewy niektórych tylko gatunków znoszą lekko zasadowy odczyn gleby, np. *Rh. hippophaeoides* Balf.f. et W.W.Sm., *Rh. hirsutum* L. czy *Rh. lapponicum* (L.) Wahlenb.). Podłoże powinno być przepuszczalne, nie zbite i nie ciężkie, umiarkowanie wilgotne, ściółkowane i nieprzekopywane (system korzeniowy różaneczników rozwija się w najpłytszej, przypowierzchniowej warstwie gleby); jakość podłoża można poprawić dodatkiem piasku, ziemi liściowej lub wrzosowej. Odczyn gleby może się zmienić wskutek stosowania niewłaściwych nawozów (właściwe to przekompostowany, „przetrawiony” obornik – stosowany przed zimą, rozcieńczona gnojówka – kilkakrotnie w okresie wegetacji, albo fizjologicznie kwaśne nawozy mineralne) lub podlewania nieodpowiednią wodą (najlepsza jest deszczówka). Najlepszym miejscem do uprawy różaneczników jest las lub miejsce odpowiednio zaciszne, osłonięte od wysuszających wiatrów, najlepiej w przesianym słońcu, tak by rośliny miały dostatecznie dużo światła, ale nie podlegały jednak zbyt silnemu nasłonecznieniu w krytycznych pod tym względem porach dnia czy roku; wilgotne powietrze sprzyja rozwojowi roślin stale zielonych. Drzewa, które mają stanowić osłonę przed słońcem i wiatrem, powinny mieć głęboki system korzeniowy i nie powinny dawać odrostów z korzeni, a próchnica, powstająca z ich liści, ma być kwaśna. Krzewy zrzucające liście na zimę, u nas przede wszystkim *Rh. luteum*, *Rh. japonicum* i ich mieszańce, uprawia się łatwiej od stale zielonych; są odporniejsze na mrozy i bardziej tolerancyjne w stosunku do odczynu gleby.

Prace hodowlane nad różanecznikami i azaliami toczą się od dawna, głównie w krajach zach. Europy, zwłaszcza w Anglii (np. w Knapp Hill), gdzie je zapoczątkowano, ale również w Belgii (m.in. w Gandawie), Holandii, Niemczech (np. w firmie Seidlów), St. Zjedn., a w końcu lat 30. XX w. w Czechosłowacji (w Průhonicach). Doprowadziły one do powstania ogromnej liczby mieszańców i odmian ogrodowych, z których stosunkowo niewiele uprawia się w Polsce, przede wszystkim ze względów klimatycznych. Stare krzewy różaneczników i azalii znajdujemy prawie wyłącznie w zach. części kraju, jako dziedzictwo niemieckiej kultury ogrodowej – przede wszystkim na Nizinie Śląskiej i na Pomorzu, m.in. w Gruszeccze, Miliczu, Kamieńcu Żąbkowskim, Książu pod Wałbrzychem, w Lipnie i Mosznie w Opolskiem, Parsowie w Koszalińskim, Szczawnie-Zdroju i, szczególnie, w arboretum w Wojsławicach k. Niemczy*.

* Obszerne opracowanie rodzaju – popularnonaukowe kompendium, obejmujące zagadnienia botaniczne, ogrodnicze i agrotechniczne, historyczne oraz szczegółowy przegląd uprawianych u nas gatunków i kultywarów, to: H. Grzeszczak-Nowak, P. Muras: *Różaneczniki i azalie*, 2014.

Kultura – nazwa: od stgr. „rhódon” = róża + „déndron” = drzewo, dla różowych kwiatów okazałego krzewu lub drzewka. Linneusz użył w *Species Plantarum* (1753) jako określenia rodzaju – nazwy, którą wcześniej nosił oleander, *Nerium oleander* L. Oleander nazywali tak i starożytni, np. Dioskurides (*Peri hyles* 4,82) czy Pliniusz, który pisał (*Historia naturalis* 16, 79): „rhododendron, ut nomine adparet, a Graecis venit, alii nerium vocarunt, alii rhododaphnen” (= [określenie] rhododendron, jak widać z samej nazwy, przyszło od Greków, jedni mówią nerium, inni – rhododaphnen), i wielu botaników przedlinneuszowskich, np. C. Bauhin (*Pinax theatri botanici*, 1623): „Nerion, rhododendron Graeci vocant” (= Nerion, zwany przez Greków rhododendron).

Linneusz widział w rodzaju *Rhododendron* 5 gatunków, z których jeden zalicza się obecnie do rodzaju *Rhodothamnus* Rchb., a pozostałe to cztery linneuszowskie gatunki *Rhododendron*: wysokogórskie, europejskie *Rh. ferrugineum* i *Rh. hirsutum*, dalekowschodni *Rh. dauricum* i północnoamerykański, *Rh. maximum*. W epoce przedlinneuszowskiej znane im europejskie różaneczniki botanicy przyrównywali, według ówczesnych kryteriów klasyfikacji oraz podobieństw kwiatów, liści, zapachu – do czystków (Johannes Gerardus Anglus: „*Cistus ledon alpinum*”), bagna (C. Bauhin, *Pinax theatri botanici*, 1623: „*Ledum alpinum hirsutum*”), oleandra (J. Bauhin, *Historia plantarum universalis*, 1650: „*Nerium Alpinum quibusdam, aliis Ledum glabrum, & hirsutum*”) lub róż (C. Gesner: „*Rosa Alpina, balsamum Alpinum*”).

Dawne nazwy polskie: dla różaneczników – „rozaniec”, „ro[ó]żaniec”, „rododendron” (w wileńskich ogrodach Józefa Strumiły, w 1822 r.), „rododender”, „różanka”, i „zwaropornik” (Waga 1848; może przez błąd druku, bo później, w katalogu ogrodów zakładu wychowawczego św. Józefa w Krakowie z 1897 r., natrafimy na „zwapornik” – może od „waporów”?), a dla bagna pospolitego – „zielina” (→ *Rh. tomentosum*); nazwę „różanecznik” jako pierwszy zaproponował zapewne Hipolit Witkowski (*Historia naturalna*, 1849).

Dla azalii stosowano – wszystkie w odniesieniu do azalii pontyjskiej – nazwy „bagienko”, „bahun” (na kresach wschodnich), „kwiacieniec” i „polanka”.

PODRODZAJ *RHODODENDRON*

Liście stale zielone; w owłosieniu różnych części roślin obecne tarczki (czasem niewidoczne pod gęstym owłosieniem z włosków nierozgałęzionych); blaszka liściowa w pąku wygięta doosiowo (ku górze); nasiona nieoskrzydłone, czasem z wyrostkami (u tropikalnych gatunków epifitycznych).

***Rhododendron ferrugineum* L. – różanecznik alpejski** („róża alpejska”; łac. „ferrugineus” = koloru żelaza, rdzy; dla koloru dojrzałych tarczek, gęsto jedna przy drugiej pokrywających różne części roślin). Niski krzew, wys. do 0,5(1) m. **P.** słabo rozgałęzione, w nasadowych partiach bezlistne, rozgałęzienia hipotoniczne (u nasady krzewu pojawiają się pędy z pąków stłumionych); pędy cienkie, gęsto pokryte rdzawymi tarczkami – jak i inne części rośliny. **Li.** stale zielone, wąskoodwrotniejąowate lub eliptycznolancetowate, dł. (1,5–)3–4(5) cm, z wierzchu ciemnozielone, lśniąco, od spodu gęsto pokryte tarczkami, brzegiem nieco podwinięte. **Kw.** w szczytowych gronach, po 5–12(–16); korona rurkowato-dzwonkowata, ø 1–1,5 cm, jej rurka ± 2 razy dłuższa od łatek, purpuroworóżowa, rzadziej – biała, na zewnątrz pokryta tarczkami; pręcików 10, pylniki otwierają się na szczycie; V–VI. **Ow.** torebka walcowata, dł. ok. 1 cm, gęsto pokryta rdzawymi tarczkami.

Wyst. – gatunek wysokogórski (występuje do 2300 m n.p.m.), tworzy rozległe zarośla w Pirenejach, Alpach i pn. Apeninach, a odosobnione stanowisko – w Karkonoszach (2n = 26); na grubej warstwie próchnicy, w miejscach, gdzie długo zachowuje się śnieg, na skałach zarówno granitowych, jak i wapieniach.

Populacja karkonoska, oddalona od zwartego zasięgu o setki kilometrów, jest mała, ale stabilna; dotychczas uważano ją za co najmniej niejasnego pochodzenia lub po prostu – antropogeniczną (w Sudetach, górach pod wieloma względami ważkich dla kultury niemieckiej, panowała swego czasu wśród ogrodników „mania” sadzenia różnych obcych, introdukowanych roślin wysokogórskich), ale szczegółowe badania molekularne, przeprowa-

dzone w ostatnich latach, wykazały, że jest zdecydowanie odrębna od populacji z zach. i pd. Europy – rośliny nie pochodzą zatem z Alp, Apeninów czy Pirenejów, a populacja ma charakter reliktu glacialnego*.

Ogrody – niski, późno kwitnący krzew; niełatwy w uprawie – nie znosi suszy i upałów, wymaga stale wilgotnego, kwaśnego, w pełni przepuszczalnego podłoża.

Czasem w uprawie podobny, dający z nim w naturze mieszańce, **różanecznik kosmaty** – *Rhododendron hirsutum* L. (2n = 26), z Alp, gdzie rośnie na skałach wapiennych; odróżnia go przede wszystkim szczeciniaste owłosienie różnych części roślin, w tym brzegu liścia, a także ± równomiernie ulistnione pędy, gęściejsza sylwetka czy kwiaty – zwykle jaśniejsze.

***Rhododendron dauricum* L. – różanecznik dahurski.** Gęsty krzew, wys. do 2,5 m; rośliny pokryte brązowymi tarczkami. **P.** cienkie, pokryte włoskami i tarczkami. **Li.** w większości opadają na zimę, ale część utrzymuje się na gałązkach przez dwa sezony; eliptyczne lub jajowate, dł. do 4(5) cm, ± skórzaste, obustronnie pokryte łuskami – spodem gęściej, brzegiem nieco podwinięte, błyszczące; przełamane pachną żywicznie. **Kw.** pojedynczo, rzadziej po 2, na szczycie pędu i w pachwinach najwyższych liści, na krótkich szypułkach, w czasie kwitnienia osłoniętych łuskami pąka; korona szerokodzwonkowata, ø 2,5–3 cm, fioletoworóżowa; pręcików 10; zalążnia pokryta tarczkami; II–IV(V), przed liśćmi. **Ow.** torebka dł. ok. 1 cm, pokryta tarczkami.

Wyst. – rozległy zasięg na Dalekim Wschodzie, znacznie szerszy niż można by sądzić z linneuszowskiego epitetu – od Ałtaju i Sajanów po Sachalin, pn.-wsch. Chiny, Płw. Koreański i Hokkaido (2n = 26), zwykle na obrzeżu brzeziny i lasów modrzewiowych.

Ogrody – bardzo wczesne, obfite kwitnienie; liście, które nie opadły na zimę – purpurowobrązowe; rośliny odporne na mrozy; wzrost powolny.

W kolekcjach sadi się też bardzo podobny **różanecznik kończystolistny** – *Rhododendron mucronulatum* Turcz., o zbliżonym zasięgu (2n = 26), który wyróżniają liście u nasady klinowate, a na szczycie ostre, z kończykiem; w uprawie także formy i odmiany mieszańcowego między oboma gatunkami pochodzenia.

PODRODZAJ *HYMENANTHES*

W owłosieniu włoski proste lub rozgałęzione – brak tarczek; brzeg blaszki liściowej w pąku podwinięty (odosiowo, ku spodowi); kwiatostan na szczycie pędu; nasiona oskrzydłone.

***Rhododendron catawbiense* Michx. – różanecznik katawbijski** (z jęz. Czikasawów, → *Catalpa*). Gęsty, stale zielony krzew, wys. do 4 m, przy znacznie większej szerokości; różne części roślin, zwykle jedynie początkowo, i w różnym stopniu i proporcjach – pokryte włoskami jedno- i wieloramiennymi oraz gruczołkami na trzonkach. **P.** dość grube, początkowo filcowato owłosione, potem nagie; pąki kwiatostanowe duże. **Li.** eliptyczne do wąskoodwrotniejajowatych, dł. 6–12(–17) cm, całobrzegie, zaokrąglone u nasady, na szczycie od ostrych po zaokrąglone, nieco wypukłe, skórzaste, sztywne, nagie lub tylko skąpo owłosione (ogonek początkowo owłosiony), brzeg płaski lub lekko podwinięty; lśniące, z wierzchu ciemno-, a spodem jasnozielone. **Kw.** w szczytowych, (8–)12–20-kwiatowych baldachogronach; działki kielicha dł. < 2 mm; korona szerokodzwonkowata, ø do 5–6 cm, ciemnoróżowa do fioletoworóżowej (rzadziej biała), na górnej łacie korony plamki wskaźnikowe, zwykle zielonkawożółte; pręcików 10; koniec V–VI. **Ow.** walcowata torebka, dł. 1–2 cm.

* T. Suchan, M. Malicki, M. Ronikier, *Relict populations and Central European glacial refugia: The case of Rhododendron ferrugineum (Ericaceae)*, „Journal of Biogeography” 46(2): 392–404, 2019.

Wyst. – wsch. Ameryka Pn., w Appalachach ($2n = 26$); do wys. 2000 m n.p.m., najczęściej w postaci rozległych, nieprzebitych, jednogatunkowych zarośli na odsłoniętych stokach, ale też w podszybie świetlistych lasów liściastych lub mieszanych.

Ogrody – „sztandarowy” stale zielony różanecznik naszych ogrodów, łatwy w uprawie, silnie rosnący, w pełni odporny na mrozy (wymaga jednak miejsc osłoniętych od wiatru, zacisznych, najlepiej – półcienistych), dający nierzadko samosiew. Znany i od dawna sadzony w ogrodach i parkach środk. Europy (u nas często zakładanych jeszcze przez ogrodników niemieckich); z reguły nie w postaci wyjściowego gatunku, a wyselekcjonowanych form, odmian, a także licznych mieszańców, tworzących **Grupę Catawbiense**, do której należą m.in. odmiany wyhodowane w XIX w. w zakładach ogrodniczych rodziny Waterer w Knapp Hill i Bagshot w Anglii, a nieco później, zwłaszcza od pierwszych lat XX w., w poddrezdeńskich zakładach rodziny Seidel, szczególnie T.J.R. Seidla, w Grüngräbchen; do takich starych, szeroko rozpowszechnionych kultuwarów należą m.in. ‘Caractacus’, ‘Album’, ‘Boursault’, ‘Grandiflorum’ czy ‘Oheimb von Woislowitz’.

W uprawie m.in. dwa podobne do siebie różaneczniki:

Rhododendron ‘Cunningham’s White’⁴⁰, stosowany m.in. powszechnie jako podkładka, na której szczepi się wielkokwiatowe różaneczniki stale zielone, otrzymany ok. 1830 r. ze skrzyżowania *Rh. caucasicum* Pall. i *Rh. ponticum* L. ‘Album’; gęsty, zwarty, kopulasty krzew, wys. do 1,5 m, przy znacznie większej szerokości – pokładające się na ziemi dolne gałęzie zakorzeniają się łatwo; kwitnie w poł. V (kwiaty białe, w pąku jasnoróżowe; w lata ciepłe i wilgotne często powtarza kwitnienie); ten różanecznik wyróżniają m.in. pędy i liście nagie, i liście wąskowielopiętne, u nasady i na szczycie ostre.

***Rhododendron maximum* L.** – **różanecznik olbrzymi**; ze wschodu St. Zjedn., sięga dalej niż r. katawbijski na północ ($2n = 26$); dorasta do 10–12 m, ten gatunek wyróżniają m.in. pędy lepkie od gruczołowatych włosków, liście zwykle wąskoodwrotniejąowate, dł. do 20(–30) cm, u nasady klinowate, na szczycie ostre do zaokrąglonych, spodem – przynajmniej początkowo – wełnisto owłosione, pąki kwiatostanowe wsparte liściowatymi podsadkami, podsadki i łuski pąków na szczycie długo zaokrąglone, szypułki gruczołowato owłosione, działki kielicha dł. 2–6 mm, załącznia gruczołowato owłosione, korona mniejsza niż u r. katawbijskiego; kwitnie później, od poł. VI do poł. VII, wraz z rozwojem młodych przyrostów, które mniej lub bardziej przesłaniają kwiatostany.

Ogrody – nadaje się do tworzenia dużych grup w rozległych parkach, kwitnie w czasie, gdy inne podobne różaneczniki kończą kwitnienie albo już przekwitły; w pełni odporny na mrozy, rośnie dobrze także na glebach słabszych i suchszych. Często daje u nas samosiew.

***Rhododendron luteum* Sweet** (*Rh. flavum* (Hoffmans.) G.Don, nom. illeg., *Azalea pontica* L.) – **azalia pontyjska** (różanecznik żółty, „zielina”; łac. „flavus”, „luteus” = żółty, w rozmaitych odcieniach). Gęsty krzew, wys. do 3(4) m, w uprawie zdecydowanie niższy; często w kępach znacznie szerszych od ich wysokości – rozrasta się przez odrosty korzeniowe i zakorzenianie się pędów; w owłosieniu całej rośliny lepkie włoski gruczołowate. **P.** początkowo lepkie; łuski pąków liczne, dolne z wyciągniętym wyrostkiem na szczycie. **Li.** sezonowe, odwrotniejąowate do odwrotniełancetowatych, dł. do 12(–15) cm, z początku lepkie, szorstkie – zwłaszcza od góry gęsto szczeciniasto owłosione, brzegiem orzęsione, zielone lub szarawoniebieskie. **Kw.** po kilka do 20–24, lepkie od gruczołków; rurka korony wąska, a korona lekko grzbiecista, lejkowata, $\varnothing$ ok. 5 cm, płatki silnie odwinęte ku nasadzie kwiatu, złocistożółte, na górnym – liczne pomarańczowe plamki wskaźnikowe; pręcików 5, ich nitki znacznie dłuższe od rurki korony, wygięte ku górze; (koniec IV)V(VI), przed liśćmi



Ryc. 256. *Rhododendron luteum* (a), *Rh. japonicum* (b), *Rh. mucronulatum* (c), *Rh. catawbiense* (d)

lub $\pm$ wraz z nimi, krzewy kwitną przez kilka tygodni, zapach jest odurzający; kwiaty zapyłają głównie zawiśaki, ale i pszczoły. **Ow.** torebka wąskoeliptyczna, dł. 1,5–2 cm.

Wyst. – zwarty zasięg od wyspy Lesbos na M. Egejskim po góry Taurus w Anatolii i po Kaukaz, poza tym oderwane, „wyspowe” stanowiska – na których jest reliktem trzeciorzędowym – u stóp Alp Julijskich oraz na pn. Wołyniu i pd. Polesiu, zwłaszcza nad środkowym biegiem Słucza ($2n = 26$); niekiedy w rozległych, zwartych jednogatunkowych płatach w podszycie lasów różnego typu i na ich obrzeżach, zawsze na silnie kwaśnym podłożu. W kraju tylko na 1 stanowisku naturalnym – koło wsi Wola Zarczycka, w Kotlinie Sandomierskiej, na śródleśnej wydmy i w jej pobliżu*; gatunek krytycznie zagrożony, pod ścisłą ochroną. W lasach w różnych stronach kraju kilka stanowisk sztucznych; wiele takich stanowisk w wielu różnych krajach Europy; często daje obfity samosiew.

Ogrody – bardzo dekoracyjne i silnie pachnące kwiaty; liście w jesieni czerwono-brązowe; w ogrodach wiele cenionych odmian i mieszańców. W dobrych warunkach – w przesianym słońcu, na glebie kwaśnej, próchnicznej, stale umiarkowanej wilgotnej i przepuszczalnej – osiąga $\varnothing$ kilku metrów i tworzy coraz to szersze, bardzo gęste zarośla; nadaje się szczególnie do stosowania w postaci naturalistycznych kęp, a także jako efektowny krzew glebochronny, np. na skarpach; krzew długowieczny. Wielokrotnie krzyżowany z innymi gatunkami, m.in. z *Rh. molle* (Blume) G.Don.

Zapach kwiatów może powodować bóle i zawroty głowy, a nawet omdlenia – roślina trująca we wszystkich swych częściach, zwłaszcza dla zwierząt – zwierzęta leśne nie zgryzają gałązek tego krzewu; trujący ma być też miód, powstały z takiego pożytku**.

W ogrodach często bardzo podobny, stosunkowo łatwy w uprawie i odporny na mrozy gatunek, ***Rhododendron molle*** (Blume) G.Don (*Azalea mollis* Bl.) – **azalia miękkowłosa** (łac. „mollis” = m.in. miękkiej; dla charakteru owłosienia), znany w dwu podgatunkach – subsp. ***molle***, ze środk. i pd.-wsch. Chin (o koronie złocistożółtej), i, szeroko znana z naszych ogrodów – także w postaci licznych mieszańców, **azalia japońska** – subsp. ***japonicum*** (A.Gray) Kron, z Japonii ($2n = 26$); *Rh. molle* wyróżnia owłosienie, w którym brak włosków gruczołowatych (a co za tym idzie – właściwie brak zapachu), a włoski, czasem gęste, są miękkie i aksamitne albo szpeciniaste, oraz korona, która przybiera różne kolory – może być żółta, łososioworóżowa, pomarańczowa czy ceglasta.

Kultura – nazwa: określenia „azalea”, stosowanego już czasami wcześniej dla roślin, które współcześnie lokujemy w rodzaju *Rhododendron* (ze stgr. „azaléos” = suchy, pozbawiony wilgoci), Linneusz użył, po raz pierwszy, we *Flora Lapponica* (1737), w odniesieniu do dwu opisywanych gatunków, obu – o liściach stale zielonych, mianowicie „*Azalea maculis ferrugineis*” (= azalia z rdzawymi plamkami; współcześnie jest to *Rh. lapponicum* (L.) Wahlenb.) i „*Azalea ramis diffusis procumbentibus*” (= azalia o gałęziach rozpięzłych, rozestanych; współcześnie – *Kalmia procumbens* (L.) Gift, Kron et P.F.Stevens ex Galasso, Banfi et F.Conti), przy czym siedliska obu tych roślin, porastających w Laponii nagie skały, są zbieżne („locis siccis & aridis” = w miejscach suchych i jałowych, oraz „locus [...] sterilis, siccus & sabulosus” = miejsce jałowe, suche, na żwirowiskach); motyw, dla którego używał słowa „azalea” potwierdza jego *Philosophia Botanica* (1809), gdzie Linneusz wymienił to określenie w grupie tych nazw roślin, które mają charakteryzować specyficzne podłoże („Solum natale in Nomine receptum” = nazwa zachowuje specyficzny charakter ziemi). Później, w *Species Plantarum* (1753), Linneusz używa „azalea” jako nazwy rodzajowej dla kolejnych czterech gatunków – obok uprzednich dwu z *Flora Lapponica*, przy czym połowa w tej szóstce to rośliny o liściach stale zielonych, a połowa – o sezonowych; nazwa „azalea” przylgnie w czasach późniejszych do tej drugiej grupy, różnecz-

* Gałązki brano tam do zdobienia kościelnych ołtarzy – przez zagładą stanowisko to uratował jego odkrywca – miejscowy nauczyciel, J. Jędrzejowski, który niedługo przed I wojną światową skontaktował się w kwestii efektownej, niszczonej, a nieznannej mu rośliny – z prof. Marianem Raciborskim.

** Trujące działanie „pontyjskiego miodu” dokumentuje Ksenofont w *Anabazie* (*Wyprawie Cyrusa*): greckie oddziały, wracające z Babilonii, nie były zdolne do walki, gdy się nim uraczyły. To samo dotknęło po trzech wiekach oddziały rzymskie, którym miód – tym razem celowo – podsunął w tejsze okolice przeciwnik, król Pontu, Mitrydates.

ników o sezonowych liściach – oddalając się od pierwotnego zamysłu Linneusza i obejmując rośliny o innych preferencjach siedliskowych. Z punktu widzenia botanika nazwa „azalia”, popularnie stosowana dla gatunków *Rhododendron* o sezonowych liściach, jest „nieostra” – nie pokrywa się z czysto taksonomicznymi podziałami wewnątrzrodzajowymi.

Łacińskie „ponticus” odnosi się do Pontu (łac. Pontus, gr. Πόντος), w starożytności krainy na pd.-wsch. wybrzeżu M. Czarnego, między Paflagonią na zachodzie, Kappadocją na południu a Armenią na wschodzie, a to od łac. „mare Ponticum” i gr. „Pontos Euxeinos”, określił M. Czarnego (→ *Corylus*, *Salix euxina*).

Moda na azalię pontyjską w Anglii przełomu XVIII i XIX w., stricte komercyjna, wsparta reklamą, prowadzona przez wiele firm ogrodniczych, wiąże się po części z aktywnością polskich ogrodników (A. Howe, D. Mikler, ogrody księżnej I. Czartoryskiej w Puławach i Pożogu) i botaników (ogród botaniczny przy Liceum Krzemienieckim, W. Besser i A. Andrzejowski). Azalię pontyjską, z różnych stron jej zasięgu, wprowadzali do Anglii zarówno botanicy, jak i szkółkarze; do dwu angielskich szkółek drzew jako pierwszy przysłał nasiona z Kaukazu Peter Pallas; później nasiona z Zakaukazia, zebrane tam przez swego krewnego, chemika i przyrodnika, Apollosa A. Musin-Puszkina, kierującego od 1802 r. ekspedycją naukową na Zakaukazie, oferował w Londynie ambasador rosyjski, książę Aleksy S. Musin-Puszkina, a z kolei z pn.-zach. refugium tego gatunku nasiona i rośliny dostarczyli po raz pierwszy Antoni Pantaleon Howe i Dionizy Mikler (→ *Sorbus torminalis*), obaj o barwnych i po części nieodgadnionych życiorysach*.

***Rhododendron schlippenbachii* Maxim. – azalia Schlippenbacha¹⁵⁹.** Krzew w ogrodach wys. 0,5–1,5 m, w naturze znacznie wyższy. **P.** sztywne, początkowo pokryte rozproszonymi gruczołkami; pąki kwiatostanowe na szczycie przyrostów, większe od wegetatywnych. **Li.** sezonowe, skupione po kilka, w rozetce na szczytach pędów; odwrotniejącowate lub ± rombówce w zarysie, dł. 4–10(–12) cm, na szczycie czasem lekko wykrojone, z początku z rozproszonymi włoskami po obu stronach, później nagie, z wyjątkiem nerwów od spodu. **Kw.** w szczytowych baldachogronach, po (1–2)3–6(–10), na szypułkach gęsto pokrytych gruczołkami; korona szerokodzwonkowata, ø 5–8(–15) cm, jasno- lub ciemnoróżowa, u nasady górnych łatek purpurowe plamki wskaźnikowe; pręcików 10, pylniki purpurowe; IV–V, wszystkie kwiaty rozkwitają ± równocześnie, przed rozwinięciem się liści, i kwitną długo; często powtarza kwitnienie pod koniec lata; zapach delikatny. **Ow.** torebka wąskojajowata, dł. do 1,5 cm, pokryta gruczołkami, z zaschniętymi działkami kielicha u nasady.

Wyst. – pn.-wsch. Chiny, Płw. Koreański, rosyjski Daleki Wschód (2n = 26); w Japonii zapewne jedynie dziczyła.

Ogrody – uwagę przyciągają stosunkowo duże liście, za młodu czerwone, a jesienią żółte, różowe lub purpurowe, a szczególnie – największe wśród azalii kwiaty, przy czym kwitnienie jest obfite; krzew całkowicie

* Antoni Pantaleon Howe, Polak, który pracował dla J. Banksa jako „łowca roślin” w Kew Gardens (nazwisko „Howe” urobił sobie sam, bo oryginalne – nieznane nam – było dla Anglików zbyt trudne do wymówienia); w czerwcu i lipcu 1796 r. znalazł *Rh. luteum* na trzech stanowiskach: nad Dnieprem, potem nad Dniestrem – w mohylowskich dobrach S. Szczęsnego Potockiego, i wreszcie, wyjątkowo obficie w rośliny – w estuarium Dniepru k. Oczakowa; rośliny z tego ostatniego miejsca sprzedawano w Anglii już na przełomie lat 1797 i 1798, co pokazuje anons z *The Times* (26.01.1798): „Sweet-scented Tartarian Yellow Azalea [...] from Oczakow, on the borders of the Rivers Dnieper and Dniester, in Little Tartary, has been within a few days introduced into England by a Polish Botanist from that country, and is now on sale at Mr. Watson's Nursery, at Islington, for ready money”; krzewy były bardzo drogie, po 3–4 gwiney za sztukę. Denisa McClair (znanego na ziemiach polskich jako Dionizy Mikler, twórca wielu ogrodów magnackich na kresach wschodnich i projektu ogrodu botanicznego w Krzemieńcu), irlandzkiego pochodzenia ogrodnika, poznała w 1790 r. w Anglii i od razu ściągnęła do Puław księżna I. Czartoryska; w 1795 r. Mikler znalazł *Rh. luteum* w pobliżu Siedlicy nad Słuczem i już wkrótce mnożył ten krzew w puławskich szklarniach, by w 1798 r. sprzedawać na giełdzie w Londynie (A. Przeździecki, *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*, 1841; P. Daszkiewicz *Antoni Pantaleon Howe w pracach brytyjskich historyków botaniki: przyczynek do biogramu mało znanego polskiego zbieracza roślin*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 45(1): 103–110, 2000; tenże, *Tajemnica Dionizego Miklera*, *„Zeszyty Historyczne”* 140: 233–237, 2002; W. Brzezińska-Marjanowska, *Dionizy Mikler – twórca parków i ogrodów na Wołyniu i Podolu*, 2010; Ch. Nelson, *Dionizy Mikler*, *„Garden”* 22(7), 2013).

odporny na mrozy – może jedynie cierpieć od późnych przymrozków; znosi odczyn gleby zbliżony do obojętnego.

Większość bardzo licznych ogrodowych odmian azalii, to mieszańce, które należą do kilku podstawowych Grup, poniżej krótkie omówienie trzech, w naszych ogrodach najistotniejszych:

- ◆ Odmiany, które ujmują się obecnie w ramach **Grupy Ghent** (mieszańce gandawskie – wszystkie powstały w ogrodach i szkółkach flandryjskich, w pobliżu Gandawy), to podstawowe, w pełni odporne na mrozy azalie naszych ogrodów; otrzymane przez krzyżowanie azalii północnoamerykańskich, m.in. *Rh. calendulaceum* (Michx.) Torr., *Rh. periclymenoides* (Michx.) Shinn. i *Rh. viscosum* (L.) Torr., do prac hodowlanych brano też *Rh. luteum* i *Rh. molle*; hodowlę tych odmian rozpoczął ok. 1820 r. ogrodnik-amator, piekarz z Gandawy, Pierre Mortier (jego kolekcje wykorzystał później do dalszych prac hodowlanych – Louis Verschaffelt); największe zasługi w hodowli odmian tej Grupy miał jednak słynny ogrodnik, Louis Van Houtte¹⁹⁰.
- ◆ Pod koniec XIX w., także w pobliżu Gandawy, zapoczątkowano hodowlę odmian pełnokwiatowych, o pastelowych kolorach kwiatów – powstały przez krzyżowanie pełnokwiatowych kultywarów azalii gandawskich z *Rh. molle* subsp. *japonicum*; ujmują się je w ramy **Grupy Rustica**.
- ◆ Największą grupą odmian azalii, której rodowód sięga poł. XIX w., jest **Grupa Knap Hill** (od nazwy miejscowości, gdzie działały szkoły pierwszych hodowców azalii z tej Grupy, Anthony Waterera i Roberta Godfrey'a); są to mieszańce *Rh. molle* subsp. *molle* z wieloma gatunkami, a cechują je duże, zwykle bezwonne kwiaty, rozwijające się dość późno, wraz z liśćmi (te początkowo miedzianego zabarwienia, a i jesienią intensywnie się przebarwiające); znoszą gleby słabsze, także o odczynie zbliżonym do obojętnego.

Rhododendron tomentosum Harmaja (*Ledum palustre* L.) – **bagno pospolite** (nłac. „tomentosus” = wełnisto, filcowato owłosiony, z łac. „tomentum” = materiał do wypychania sienników i poduszek; łac. „paluster, palustris, palustre” = bagienny, rosnący na bagnach). Stale zielony krzew, wys. zwykle do 0,5(1) m; różne części pokryte włoskami, zarówno wielokomórkowymi, w tym kędzierzawymi lub prostymi i gruczołkowatymi, jak i jednokomórkowymi i prostymi, a także okrągłymi tarczkami; te ostatnie często niewidoczne pod gęstym, rudym kutnerem; roślina o silnym, duszącym zapachu. **P.** łukowate, pokładają się, gęsto rudo owłosione; „kruche, do przełamania nietrudne” (Sz. Syreniusz, *Zielnik*, 1613). **Li.** skrętoległe, krótkoogonkowe, wąskoeliptyczne do eliptycznolancetowatych, dł. 2–5 cm, brzeg silnie podwinięty i nieco falisty, liście skórzaste, z wierzchu ciemnozielone, szybko nagie i błyszczące, spodem trwale, rudo owłosione. **Kw.** na szczycie ulistnionych pędów, po 10–30(–35), w gęstych i prawie kulistych baldachogronach, na szypułkach dł. do 2,5 cm; 5-krotne; działki drobne; korona ø 1–1,5 cm, płatki wolne i szeroko rozpostarte, szerokoeliptyczne do odwrotniejąkowatych, dł. do 8 mm, białe; pręcików 10, ich nitki dłuższe od płatków; szyjka słupka prosta; V–VI(VII). **Ow.** torebka jajowata, dł. do 0,5 cm, na szypułce silnie zgiętej w dół, na szczycie opatrzona zaschłą szyjką słupka, pęka od nasady 5 kłapami – ale torebka jest „odwrocona” przez ukośne ustawienie szypulek; owoce trwałe, na gałązkach do wiosny.

Roślina trująca, trujący jest i pyłek, który osadza się – w czasie, gdy bagno pospolite kwitnie – na innych roślinach (→ *Vaccinium uliginosum*). „Cała roślina ma własność odurzającą, oraz przykry, nader mocny odór, który w bliskości powietrze napęlnia” (Gerald-Wyżycy 1845); kwiaty miododajne, źródło nektaru i pyłku.

Ryc. 267. *Rhododendron tomentosum*

Wyst. – ogromny, wokółbiegunowy zasięg na pn. półkuli ($2n = 26, 52$); na torfowiskach i w borach bagiennych; w Polsce na niżu i w niższych położeniach górskich, w bagiennych borach sosnowych, na bagnach i torfowiskach wysokich („rojsty”, *Ledo-Sphagnetum*) i przejściowych. Pod częściową ochroną, ale ten zapis prawa jest demoralizująco martwy – w czasie kwitnienia bagna na każdym bazarze i targowisku, o ile w pobliżu są jeszcze jakieś stanowiska tej rośliny – można kupić wiązki gałązek „na mole”. Gatunek jeszcze, na odpowiednich dla niego terenach, w miarę pospolity, ale zagraża mu dewastacja i powszechne kurczenie się siedlisk bagiennych oraz, lokalnie, masowe ścinanie gałązek.

Ogrody – krzew w uprawie niespotykany, zresztą – zdecydowanie krótkowieczny.

Czasem w kolekcjach pokrewne i bardzo podobne **bagno grenlandzkie** – *Rhododendron groenlandicum* (Oder) Kron et Judd., z pn. rejonów Ameryki Pn. i z Grenlandii ($2n = 26$), gdzie rośnie także i *Rh. tomentosum*; wyróżniają je m.in. pręciki mniej liczne i liście zwykle szersze.

Kultura – nazwa: Linneusz, objaśniając w *Philosophia Botanica* (1809) nazwę „ledum” przywołał H.B. Ruppiusa *Flora Jenensis* (1718), ale ta nazwa była dla bagna pospolitego stosowana już od dawien dawna*. W czasach nowożytnych botanicy kojarzyli bagno pospolite, ze względu na silny zapach, ze znanymi głównie z basenu M. Śródziemnego czystkami, aromatycznymi krzewami z rodzaju *Cistus* L. – bagno i czystki uważano za blisko spokrewnione lub nawet tożsame, co znajdowało wyraz w opisach i stosowanych nazwach. Rzymskie określenie „ledum” (ze stgr. „lédon”) było pierwotnie określeniem wielu czystków, zwłaszcza *C. ladanifer* L. i *C. laurifolius* L., od starożytności źródła wonnej żywicy (stgr. „ládanon” i łac. „ladanum” oraz „ledanum”, z jęz. semickich – arab. „ladan”, aram. „letem”, hebr. „lot” i „lotem”; Andre 1956; M. Zohary, *Plants of the Bible*, 1982; → *Liquidambar*). C. Bauhin, (*Pinax theatri botanici*, 1623), opisuje zatem bagno pospolite jako jeden z dwudziestu czystków – „*Cistus Ledon foliis rosmarini ferrugineis*” (= czystek Ledon, o liściach rozmarynowych, rdzawych). Na północy Europy, gdzie czystków brak, bagno weszło w ich rolę, zwłaszcza w medycynie.

* Nazwy „ledum” używali tacy przedlinneuszowscy uczeni, jak M. de l’Obel („*Ledum foliis rosmarini alterum*” = inne Ledum, o liściach rozmarynowych), Ch. de l’Écluse („*Ledum Silesiacum*” = Ledum śląskie) czy J. Tabernemontanus („*Ledum rosmarini folio*”).

Dawne nazwy polskie: „bagno” to prasłowo* Słowian zach., środk. i wsch. Europy. U nas najwcześniej u Szymona z Łowicza, w zestawieniu nazw roślin, czyli *Nomenclatura*, którym opatrzył wydany przez siebie druk przyrodniczy, *Æmilii Macer* (1532), później też w wersji „bagnisko” (Marcin z Urzędowa, *Herbarz*, 1595), „bagniak” itp.**; na Inflantach, Wileńszczyźnie i całych kresach wschodnich używano określenia „bahun”. Poza tym „rozmaryn czeski, dziki, płony” albo, z czeskiego, „rozmarynek” (Sz. Syreniusz, *Zielnik*, 1613); z Kaszub odnotowano cztery nazwy gwarowe: „jałowicze”, „mulnica”, „smierdzel” i „torfnica”. Kolejną rodzinę określeń daje „świnie, świńskie, świniacze bagno/ziele”, jako że ziele bagna, stosowane na różne sposoby w leczeniu zwierząt gospodarskich, służyło szczególnie na przypadłości nierogacizny (E. Hrycyna, → przypis niżej). Odrzucający zapach dał asumpt do kilku nazw, „smierdzel”, „bzducha” (Majewski 1894), „poraj” i „porej” (słowiańskie prasłowo, u nas notowane jako nazwa *L. palustre* w XVI w.; dawne „porny” = o silnym zapachu; Brückner 1927, Vasmer 1987) i „śmierdziuch”. Częste w staropolszczyźnie określenie tej rośliny – „szmer” pochodziło od skutków, jakie wywołuje (→ *Daphne cnegrum*), Wacław Potocki (*Na ogród nie wyplewiony*, 1690) przestrzegał: „daleko szmer z lichem / mijaj, ma rada, szaleć nie chceszli z opichem” [=goryszem, *Peucedanum*]; z tego właśnie powodu bagno bywało dodatkiem przy warzeniu piwa – „do piwa kładziony smaczny trunek uczyni, ale bolenie głowy zatym niezmiernie przywodzi [...] szmerem [...] zowią, że piwo które z nim warzą, szmer czyni w głowie pijącym go” (Syreniusz l.c.) i „gdy uchmielonym piwem, szmerem zatartym, głowę zawróci i [...] w szaleństwo obróci, tam stroi Firleje” (Grzegorz z Żarnowca, *Postylla*, 1580). Dawni autorzy przestrzegali przed nieuczciwymi browarnikami, którzy przez dodanie bagna próbowali nadać piwu gorycz i zwiększyć jego moc; K. Kluk (1805) ograniczył odpowiednią uwagę i ostrzeżenie przed tym procederem do Żydów (sic!), którzy „częstokroć tę roślinę kładą w piwo, aby pijaków prędzej upajali”.

Dawne zastosowania: bagno służyło do garbowania, nadając skórom „dziwną miękkość” (Gerald-Wyżycki l.c.), Kluk odnotował (1805), że „juchty Moskiewskie winne są swą dobroć olejkowi z bagna, z dziegciem mieszanemu”, ale milczy o tym An-nienkow (1878). Liczne były zastosowania lekarskie, opisał je, w jednej z ostatnich prac, *Dissertatio de ledo palustre* (1775), Linneusz; służyło np. „na parchy na głowie” (Gerald-Wyżycki l.c.). Silny zapach odstrasza karaluchy, mole, pchły, pluskwy, wszy itp., wiązki wysuszonych, ścinanych w czasie kwitnienia gałązek kładło się (i po części kładzie nadal) w szafach, skrzyniach, pod siennikami itp. – „szat od molów broni i zachowywa” (Syreniusz l.c.); było też dawniej środkiem przeciw robakom zwierząt gospodarskich, ale oczywiście przypisywano mu także moc znacznie szerszą – odstraszenia „złego”; bagno zbierali woźnice, obok paproci i jemioli, w wigilię św. Andrzeja, z myślą o gusłach wokół koni, poza tym zatykano jego pędy w strzechy, dla ochrony przed piorunami i czarownicami (E. Hrycyna, → przypis niżej). Zwierzęta omijały ten krzew – co wydaje się naturalne choćby z powodu siedlisk, gdzie bagno występuje – „żadne bydlę, oprócz kóz, rośliny tej nie tyka” (Gerald-Wyżycki 1845).

PODRODZINA VACCINIOIDEAE – BORÓWKOWE

Trudno znaleźć dla tej podrodziny wspólne, wyraziste cechy morfologiczne: kwiatostany zwykle boczne; słupek górny albo dolny; owocem jagoda, pestkowiec albo torebka, pękająca śródściennie.

PIERIS D. Don – **PIERIS*****

Krzewy i drzewa, tylko rzadko – pnącza; liście stale zielone, w owłosieniu – różnego typu włoski, jedno- i wielokomórkowe, oraz gruczołki. **P.** rozgałęzienia sympodialne (*pleiochasium*). **Li.** skrętoległe, czasem skupione w szczytowej części przyrostu – w pozornych okółkach; ogonkowe, skórzaste, brzeg niepodwinięty, całobrzegie,

* Wśród językoznawców panują rozbieżne opinie, czy pierwotnie było to określenie podmokłego terenu, trzęsawiska, z językowymi analogiami wśród hydronimów, określeń łąk, a i koloru rdzawego, typowego dla gleb bagiennych (Brückner 1927, Sławski 1952–1982, Vasmer 1986), czy też wcześniejszy był – fitonim (Bańkowski 2000); Syreniusz w *Zielniku* (1513) jest zdania, jakie wyraża większość współczesnych nam lingwistów: „roście pospolicie przy borach na bagniskach i od tych imię u nas wzięło bagno”.

** E. Hrycyna, *Bagno*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych* 2(4), J. Bartmiński, red., 2019.

*** Ang. pieris, czes. i słow. pieris, hořčík, draslavec, lit. bereinutis, niem. Weissglockenstrauch, ros. перис.



Ryc. 268. *Pieris floribunda*

karbowane albo piłkowane. **Kw.** szczytowe lub boczne grona, a czasem wiechy złożone z gron; kwiatostany zawiązują się w sezonie poprzedzającym kwitnienie i, nieokryte, zimują; kwiaty 5-krotne, kielich u nasady zrosły, trwały w fazie owocowania; korona zrosła, beczułkowata, cylindryczna lub dzwonkowata, łatki korony bardzo krótkie; pręcików 10, te krótsze od rurki korony, ich nitki proste lub kolankowato zgięte, pylniki z 2 długimi wyrostkami

u nasady łącznika, otwierają się podszczytowymi, eliptycznymi otworkami; słupek górny, zalążnia 5-komorowa, szyjka słupka w zagłębieniu na szczycie zalążni, prosta, trwała na owocu. **Ow.** torebka, pękająca śródściennie, kulista lub jajowata; nasiona różnego kształtu, czasem nieznacznie oskrzydłone, ∞. Rośliny trujące. ($x = 12$)

Gat. – od kilku do 10, w zależności od statusu, jaki botanicy skłonni są przyznawać „drobnym” gatunkom z wysp wsch. Azji; we wsch. rejonach St. Zjedn., na Karaibach i we wsch. Azji, po Japonię; u nas w uprawie dwa lub trzy.

Kultura – nazwa rodzaju nawiązuje do mitologii, D. Don objaśnił ją krótko: „*Pieris una Musarum*” (= *Pieris*, jedna z Muz); chodziło zatem nie o Muzę wskazaną z imienia (ich zbiorowa, stgr. nazwa, to „*Pierides*”), a o którąkolwiek z dziewięciu; *Pieridy** to odmiejscowe określenie Muz, których ojczyzną była Pieria, kraina między Olimpem a M. Egejskim.

Dawne nazwy polskie: Piotr Hoser III proponował w latach 80. XX w. (*O polskie nazwy w dendrologii*) określenie „modrzewnica”, zgodnie z lokowaniem przez dawnych botaników gatunków *Pieris* w szerzej wówczas rozumianym rodzaju *Andromeda* (to D. Don wyłączył żeń, w 1834 r., *Pieris*, razem z kilku innymi nowo utworzonymi rodzajami; por. też naukową nazwę motyli-bielinków).

Pieris japonica (Thunb.) D. Don ex G. Don (w tym: *P. taiwanensis* Hayata) – **pieris japońska**. Stale zielony, gęsty krzew, u nas wys. do 2(3) m, w ojczyźnie czasem wyższy; młode pędy, liście itp. – w różnym stopniu pokryte czarniawymi punktami gruczołków. **P.** zwykle nagie. **Li.** skupione na szczytach pędów, zwykle wąskoodwrotnieja-jowate, dł. 3–8 cm, u nasady wąskoklinowate, na szczycie ostre, brzegiem w górnej połowie karbowanopilkowane, błyszczące, z wierzchu ciemnozielone; nerwy boczne słabo widoczne. **Kw.** w szczytowych, przewisających, luźnych wiechach złożonych z gron albo w gronach dł. 6–12 cm; korona jajowatocylindryczna, biała, dł. 6–8 mm; nitki pręcików proste; III–pocz. V. **Ow.** kulista, naga torebka, $\varnothing$ 3–5 mm, z drobnym zagłębieniem na szczycie.

Wyst. – Japonia, pd. i wsch. Chiny, Tajwan ($2n = 24$).

Ogrody – wymaga kwaśnego podłoża, dobrze rośnie nawet w głębokim cieniu, ale słabiej wówczas kwitnie; krzewy nie w całym kraju dostatecznie odporne na mrozy – wymagania *pieris* są podobne do wymagań różaneczników stale zielonych, ale jej odporność na suszę jest większa. Wiele odmian, zwłaszcza o liściach czerwonych lub czerwono-brązowych – dłużej niż tylko w początkowej fazie wzrostu.

Rzadziej spotykany u nas w ogrodach jeden z amerykańskich gatunków, ***Pieris floribunda*** (Pursh) Benth. et Hook. f. – **pieris kwiecista**, ze środk.-wsch. rejonów St. Zjedn. ($2n = 24$); ten gatunek wyróżniają m.in. pędy pokryte sztywnymi, wielokomorowymi szczecinkami; liście rozmieszczone równomiernie na pędach, brzegiem ościsto piłkowane; okazałe kwiatostany o sztywnych, sterzających osiach (wiechy sucha szeleszczą, gdy je poruszyć) oraz korona zbudowana z zaznaczających się wyraźnie pięciu wypukłych, zrosłych części.

ANDROMEDA L. – MODRZEWNICA**

Niskie, stale zielone krzewinki; chamefit. **P.** cienkie, wzrost pędów pod- i nadziemnych sympodialny, pędy nadziemne – wzniesione. **Li.** skrętoległe, na króciutkich ogonkach, skórzaste, lancetowate do wąskoeliptycznych,

* Określano tak również dziewięć samowzańszych muz, córek macedońskiego króla Pierosa, które zapragnęły pokonać Muzy w konkursie śpiewaczym i, po przegranej, zostały przez zwyciężczynię przemienione w skrzeczące sroki (Owidiusz, *Metamorfozy*) lub inne ptaki o kiepskim głosie (Nikander, *Heteroioumena*). Przywracam tutaj, jako jedynie odpowiedni, rodzaj żeński dla nazwy polskiej.

** Ang. *andromeda*, *rosemary*, białorus. імшарніца, андрамеда, czes. kyhanka, lit. balžuva, niem. Rosmarinheide, ros. андромеда, подбел, słow. andromédka, ukr. андромеда.

u nasady wąskoklinowate, na szczycie zwykle ostre, całobrzegie, brzeg podwinięty, nerw środkowy po górnej stronie wyraźnie widoczny, zagłębiony. **Kw.** w skąpokwiatowych baldachogronach, które zawiązują się w sezonie poprzedzającym kwitnienie na szczycie i w dystalnej części przyrostu, by przezimować w postaci gęsto skupionych pąków; kwiaty 5-krotne, na zgiętych w dół szypułkach; kielich u nasady zrosły, działki krótkie; korona zrosła, jajowatokulista, na szczycie zwężona w wąską gardziel, łatki korony bardzo krótkie, odwinięte; pręcików 10, te skryte w rurce korony, krótsze od szyjki słupka, pylniki z okrągławymi, szczytowymi otworkami, każdy pylnik z 2 rożkowatymi wyrostkami na szczycie; słupek górny, zalążnia 5-komorowa, w każdej komorze nieliczne zalążki, szyjka słupka prosta, grubawa, trwała. **Ow.** wzniesiona torebka, która pęka śródściennie od szczytu, wzniesiona, kulista, skórzasta, z zaschlým kielichem i długą szyjką słupka; nasiona nieoskrzydłone, niezbyt liczne; rośliny rozmnażają się przede wszystkim wegetatywnie. ($x = 12$)

Gat. – 2, wokółbiegunowo na półkuli północnej (czasem traktowane łącznie, w ramach szeroko wówczas rozumianego gatunku *A. polifolia*); w Polsce jeden gatunek.

Kultura – nazwa: Linneusz, uzasadniając wybór nazwy (*Flora Lapponica*, 1737), dał poetycki opis *A. polifolia*, na kanwie *Metamorfoz* Owidiusza i mitu o Andromedzie, uwięzionej przez Posejdon na skale wśród wezbranych wód – opatrując opowieść odniesieniami do morfologii, siedliska i cyklu życiowego rośliny^{***}. Nazwą *Andromeda* obejmowano w różnych okresach liczne rośliny z rodziny Ericaceae, współcześnie zaliczane do innych rodzajów.

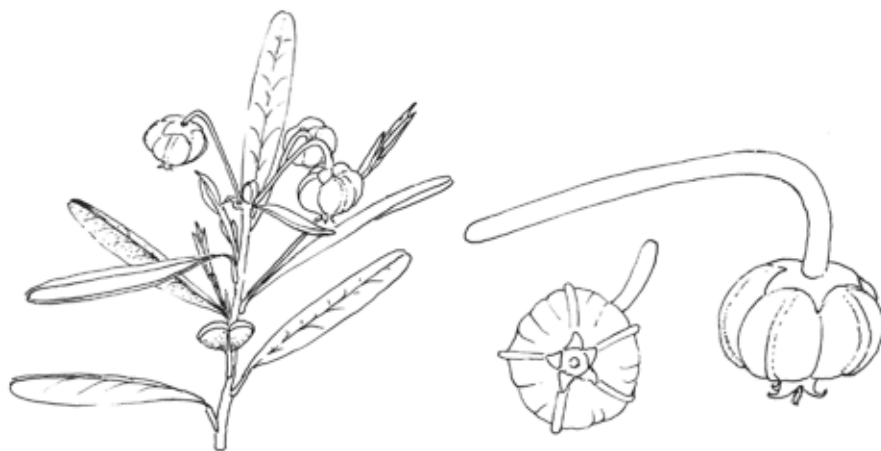
Dawne nazwy polskie, z reguły stosowane dla różnych rodzajów i gatunków: „andromeda”, „bagienko”, „modrzewica” (dla wąskich liści, ułożonych na pędzie jak na młodym długopędzie *Larix*; językowo celniejsze od nazwy od wieków ugruntowanej; K. Majewski, *Ogrodownictwo*, 1876), „rozmarynek”.

Dawne wykorzystanie: liście i młode gałązki brano zamiast galasów do farbowania jedwabiu i wełny na czarno (Gerald-Wyżycki 1845), a Annienkow (1878) pisze o tym, że w Rosji modrzewnicę stosowano w garbarstwie; ziele „owcom bardzo szkodzi” (Kluk 1805).

***Andromeda polifolia* L. – modrzewnica pospolita**, m. północna (nłac. „polifolius” = różankolistny, od nazwy *Teucrium polium* L.). Krzewinka, wys. 10–30(–50) cm, pędy podziemne na gł. 20–40 cm („korzenie głęboko i szeroko zapuszcza, i przykłada się tym wiele do formacji torfu”; Gerald-Wyżycki 1845); wszystkie części rośliny nagie. **P.** nadziemne cienkie i wiotkie. **Li.** wąskoeliptyczne lub lancetowate, „łódeczkowate”, dł. zwykle do 3–4 cm, z wierzchu ciemnozielone, spodem niebieskobiaławe od nalotu. **Kw.** szypułki różowe, korona różowa lub bladoróżowa, z czasem bielejąca, $\varnothing$ 5–6(–8) mm; V–VII(VIII), kwitnie długo; do nektaru zlatują się m.in. trzmiele. **Ow.** torebka $\varnothing$ 5 mm; VIII–IX. Roślina trująca.

Wyst. – ogromny, wokółbiegunowy zasięg ($2n = 48$, tetraploid), przede wszystkim w tundrze i tajdze, na torfowiskach wysokich, w mszarach, borach bagiennych – wśród torfowców, żurawin, wełnianek itp.; relikw glacialny,

^{***} „Andromeda, virgo haec lectissima pulcherrimaque collo superbit alto & vividissimo (pedunculus), cuius facies roseis suis labellis (corolla) vel optimum veneris fucum longe superat; juncea haec in genua proiecta pedibus alligata (caulis inferior incumbens); aqua (vernali) cincta, rupi (monticulo) adfixa, horridis Draconibus (amphibiis) exposita, terram versus inclinat maestam faciem (florem), innocentissimaeque brachia (ramos) caelum versis erigit, meliori sede fatoque dignissima, donec gratissimus Perseus (aestus) monstribus devictis, eam ex aqua eduxit e virgine factam foecundam matrem, quae tum faciem (fructum) erectam extollit” (= Andromeda, dziewczę tak wspaniale i piękne, pyszni się smukłą szyją (gałązka niosąca kwiatostan), a jej oblicze z różowymi wargami (korona) o ileż przewyższa najlepszą barwiczkę Wenery; teraz wśród sitowia, rzucona na kolana, ze stopami w okowach (wsparta na niziutkiej łodydze); zewsząd oblana wodą (wiosenne roztopy), przykuta do skały (na niewielkiej kępie), wydana na łup straszliwych smoków (zwierząt ziemnowodnych), dopóty zwiesza ku ziemi pełną bólu twarz (kwiat), a ku niebu wznosi jakże niewinne ramiona (pędy), ze wszech miar zasługująca na lepsze miejsce i los, dopóki godzien największej wdzięczności Perseusz (skarw letni) nie pokona smoków, uwalniając ją spośród wód, nie pannę, a już brzemienną matkę, teraz wyprostowaną, z uniesioną twarzą (owoc)).

Ryc. 269. *Andromeda polifolia*

w całej Polsce, częściej zwłaszcza na Pojezierzu Pomorskim, wyraźnie rzadsza w Karpatach i na niżu w okolicach pozbawionych mokradeł i torfowisk. Pod częściową ochroną gatunkową; gatunek zagrożony kurczeniem się obszarów naturalnych siedlisk – albo naturalnym (zarastanie przez kosodrzewinę w Karpatach), albo wywołanym przez człowieka (m.in. na skutek osuszania bagien, niewłaściwych, jednostronnych „melioracji”, zakładania plantacji żurawiny wielkoowocowej czy borówek amerykańskich, kopania torfu), zwłaszcza tam, gdzie występuje z rzadka i w rozproszeniu, na oderwanych stanowiskach – w Karpatach, na Śląsku czy Kujawach.

Ogrody – krzewinka czasem uprawiana w odmianach ogrodowych, wśród innych roślin ogrodów wrzosowatych; w pełni odporna na mrozy, wymaga podłoża zdecydowanie kwaśnego, nieprzesychającego, przepuszczalnego.

GAULTHERIA Kalm ex L.⁶⁶ (w tym: *PERNETTYA* Gaudich.¹⁴¹ **CHIOGENES** Salisb. ex Torr.)
– **GOLTERIA***

Stale zielone krzewy, podkrzewy i krzewinki; rośliny niektórych gatunków silnie pachną kamforą (salicylan metylu); w owłosieniu, o ile obecne, różnego typu włoski – m.in. szczeciniaste, ościste, gruczołowate. **P.** wyprostowane albo ścielące się po ziemi – zakorzeniają się w podłożu albo nie; czasem z podziemnymi rozłogami; pąki drobne, jajowate, okryte łuskami. **Li.** skrótoległe, krótkoogonkowe, brzegiem karbowane, piłkowane lub ząbkowane, czasem – ościsto, rzadziej – całobrzegie; nerwacja retikulodromiczna lub brochidodromiczna. **Kw.** bocznie lub szczytowo, w zwykle jednostronnych gronach, w wiechach albo pojedynczo; kwiaty zwykle wsparte brakteolami, 5-krotne, a rzadziej – 4-krotne; działki kielicha zrosłe zwykle tylko u nasady; korona co najmniej w dolnej połowie zrosła, beczułkowata, walcowata lub dzbankowata, na szczycie zwężona w gardziel, łatki drobne, odwinięte; pręcików (8)10, te skryte w rurce korony, ich nitki w dolnej części zwykle rozszerzone i płaskie, pylniki na szczycie z 2 rożkowatymi, czasem rozwidłonymi wyrostkami albo bez wyrostków, otwierają się na szczycie; słupek górny albo półdolny, zalążnia 5-komorowa, zalążki w każdej komorze ∞, szyjka słupka w zagłębieniu zalążni,

* Ang. wintergreen, czes. libavka, lit. bruknuolė, niem. Rebhuhnbeere, Torfmyrte, ros. гаультерия, słow. gaultéria, ukr. гаультерія.

Ryc. 270. *Gaultheria procumbens*

prosta, trwała w fazie owocu. **Ow.** torebka, pękająca śródściennie, pozornie wygląda jak jagoda, otoczona bowiem silnie rozrośniętym kielichem, który zachowuje na szczycie podział na odrębne, mięsniaste działki; rzadziej właściwa jagoda (w dawnym rodzaju *Pernettya*); nasiona jajowate, gładkie. (x = 11, 12, 13)

Gat. – kilkaset, głównie w Ameryce Środk. i Pd. (Andy), w Ameryce Pn., a poza tym w pd. i wsch. Azji, zwłaszcza w Malezji, poza tym w pd.-wsch. Australii, na Nowej Zelandii i Tasmanii; w Polsce w uprawie ok. 10 gatunków, ale tylko jeden częściej. Gatunki zawierające salicylan metylu są źródłem olejku określanego przez europejskich kolonizatorów Ameryki jako „wintergreen” (ekstrahowany też z → *Betula lenta* L. oraz gatunków z rodzaju *Pyrola* L.), znanego szeroko wśród Indian jako lekarstwo i w żyzym kulinarnym; później też przy produkcji kosmetyków, gumy do żucia itp.

Kultura – dawne nazwy polskie: „gaulterya”, „starzęśła” (Waga 1848; z nierozpoznanym motywem); wersję „golterya”, bliższą temu, jak Francuzi wymawiają nazwisko „Gaulthier”, zaproponował Julian Trapp (*Farmakognozja*, 1869). *Chiogenes* ze stgr. „chión” = śnieg + „genesis” = narodzenie.

***Gaultheria procumbens* L. – golteria pełzająca.** Stale zielona, niska, aromatyczna krzewinka. **P.** podziemne rozłogi o wzroście monopodialnym i wyprostowane, cienkie, szybko łysiejące pędy nadziemne, o rozgałęzieniach sympodialnych, wys. do 10(–20) cm. **Li.** skupione na szczytach gałązek, na zgrubiałych, czerwonych ogonkach, odwrotniejącowate lub eliptycznojącowate, dł. 2–4(5) cm, nagie, brzegiem odległe ościsto piłkowane, skórzaste i błyszczące, początkowo czerwone lub czerwono-brązowe. **Kw.** pojedynczo, a rzadziej po 2 lub 3, w pachwinach liści, na krótkich, zgiętych w dół szypułkach, brakteoli brak; 5-krotne, korona beczułkowata, dł. 8(–10) mm, biała, czasem nabiegła różowawo, wewnątrz wełnisto owłosiona – tak samo nitki pręcików, pylniki z pojedynczymi rostkami; V–IX, stopniowo rozwijają się coraz to nowe kwiaty. **Ow.** kielich otaczający torebkę na zewnątrz czerwony do fioletowoczerwonego, w środku biały i gąbczasty, $\varnothing$ (6–)8–10 mm; VIII, owoce na gałązkach pozostają do wiosny.

Wyst. – rozległy zasięg obejmujący cały wschód Ameryki Pn. ($2n = 44, 88$); z reguły na glebach piaszczystych i kwaśnych.

Ogrody – zimozielone kobierce, o efektownych liściach, czerwonych zarówno na wiosnę, jak i jesienią, i bardzo ozdobnych, trwałych owocach. Krzewinka wytrzymała na mrozy (inne golterie są u nas wrażliwsze), dobrze rośnie na glebach lekkich, przepuszczalnych, o kwaśnym odczynie, ale dość tolerancyjna, zarówno w stosunku do odczynu, jak i wilgotności podłoża; powinna być osłaniana, zwłaszcza zimą i na przedwiośniu, od wiatrów i silnego słońca.

CHAMAEDAPHNE Moench – **CHAMEDAFNE***

Rodzaj monotypowy.

***Chamaedaphne calyculata* (L.) Moench – chamedafne północna.** Stale zielony krzew, chamefit, wys. do 0,5(1) m; różne jego części, przynajmniej z początku, gęsto pokryte krótkimi, prostymi włoskami oraz włoskami tarczko-watymi, zrazu żółtawymi lub szarawymi, potem rdzawobrazowymi. **P.** wzrost sympodialny; pędy dwójakiego rodzaju, płójące oraz wzniesione – łukowate i tylko słabo rozgałęzione; pąki drobne, okryte łuskami. **Li.** skręto-ległe, krótkoogonkowe, wąskoeliptyczne do lancetowatych, dł. do 4 cm – ku szczytowi pędu coraz drobniejsze, $\pm$ całobrzegie lub, zwłaszcza w górnej połowie, niewyraźnie karbowanopiłkowane, brzeg nieco podwinięty, skó-rzaste, z wierzchu ciemnozielone, spodem gęsto pokryte „rdzawymi” tarczkami; nerwacja retikulodromiczna. **Kw.** w jednostronnych, ulistnionych gronach dł. do 12(–15) cm; poszczególne kwiaty, zawiązane na szczycie przy-rostu w sezonie poprzedzającym kwitnienie, zimują w postaci pąków w pachwinach liści; kwiaty na krótkich, zgiętych w dół szypułkach, 5-krotne; działki kielicha wolne, wsparte bezpośrednio pod kielichem 2 trwałymi podkwiatkami; korona na znacznej długości zrosła, beczułkowata, dł. 5–8 mm, na szczycie zwężona, z krótkimi, odwiniętymi łatkami, biała, łatki z początku różowe; pręcików 10, te skryte w rurce korony, ich nitki u nasady nieco rozszerzone, każdy pylnik z 1 wyrostkiem na szczycie, otwiera się szczytowym otworkiem; słupek górny, zalążnia 5-komorowa, szyjka słupka prosta, nieco dłuższa od rurki korony, znamię drobne, główkowate; IV–V(VI). **Ow.** kulista torebka, $\varnothing$ 5 mm, z 5 lekko wybrzuszonymi komorami i zagłębieniem na szczycie, wsparta suchymi

* Ang. leatherleaf, dwarf cassandra, białorus. балотны мірт, czes. lýkoveček, lit. bereinis, niem. Torfgränke, ros. хамедафне, ukr. торф'яниця, хамедафна.

Ryc. 271. *Chamaedaphne calyculata*

podkwiatkami i działkami kielicha, pęka śródsiennie; nasiona ∞ , nieoskrzydłone; VII–IX, u nas rozmnaża się głównie wegetatywnie (?). Roślina trująca. ($x = 11$)

Wyst. – zasięg wokółbiegunowy ($2n = 22$), w strefie borealnej i subarktycznej, w tundrze i tajdze, a dalej na południe w rozproszenu, zwykle jako relikw glacialny i postglacialny na torfowiskach wysokich; w Polsce na południowej granicy zasięgu, już tylko na kilku stanowiskach na Pojezierzach i Nizinie Mazowiecko-Podlaskiej, na torfowiskach wysokich, rzadziej w borach bagiennych; jedno ze stanowisk, na torfowisku Sicienko w Drawieńskim Parku Narodowym, jest młode, liczy bowiem nie więcej jak 200 lat. Gatunek u nas krytycznie zagrożony – głównie przez antropogeniczne zanikanie siedlisk (osuszanie torfowisk, kopanie torfu); pod ścisłą ochroną.

Kultura – nazwa: łac. „chamaedaphne”, ze stgr. „chamaidáphne” (u Dioskuridesa i Pliniusza), to określenia *Daphne laurifolia* L., ze stgr. „chamai” = na ziemi, w złożeniach – niski, + „dáphnē” = laur, *Laurus nobilis* L.; dla podobieństwa stale zielonych liści obu gatunków. W czasach nowożytnych tego złożenia użyto na określenie kolejnej rośliny o stale zielonych i eliptycznych liściach, właśnie dla chamaedaphne; najpierw uczynił to J. Chr. Buxbaum na pocz. XVIII w., w postaci „Chamae Daphne”, a potem, we współczesnej już postaci, jako nazwę rodzaju zaproponował C. Moench. Epitet: łac. „caliculatus”, tutaj w znaczeniu: „kieliszkowy”, wsparty dodatkowo poniżej kielicha, co Linneusz wytłumaczył (*Species Plantarum*, 1753) następująco: „calyx a basi tegitur duobus foliis ovatis” (= kielich u nasady okryty dwoma jajowatymi listeczkami).

Dawne nazwy polskie: botanicy, np. przez J. Jundziłł (*Opisanie roślin w Litwie, na Wołyniu, Podolu i Ukrainie dziko rosnących*, 1830), omawiali ją pod nazwą „modrzewnica”.

LEUCOTHOË D. Don – KIŚCIEN*

Krzewy; liście stale zielone. **P.** nagie lub szybko łysiejące; pąki okryte łuskami. **Li.** skrętoległe, krótkoogonkowe, eliptyczne do lancetowatych, nagie, całobrzegie albo drobno piłkowane, brzegiem niepodwinięte; nerwacja retikulodromiczna. **Kw.** w bezlistnych gronach, stojących pojedynczo lub w wiązkach, zawiązujących się w roku poprzedzającym kwitnienie – na szczycie pędu i w pachwinach najwyższych liści, i zimujących w postaci

* Czes. leukothoe, lit. leukotoja, niem. Traubenmyrte, ros. леукотоэ, ukr. леукотое.

Ryc. 272. *Leucothoe fontanesiana*

okrytych łuskami pąków kwiatostanowych; u nasady lub w dolnej części szypułki brakteole (przykwiatki); działki kielicha zrosłe tylko u samej nasady, trwałe; korona zrosła, dzbaneczkowata lub cylindryczna, z krótkimi, odgiętymi łatkami; pręcików 8–10, te krótsze od rurki korony, ich nitki proste, szerokie, pylniki z otworkiem i zwykle z wyrostkami na szczycie; słupek górny, zalążnia z 5 owocolistków, pozornie 10-komorowa, w każdej komorze zalążki ∞ , szyjka słupka prosta, znamię główkowate lub tarczowate. **Ow.** kulista torebka, z zagłębieniem na szczycie; pęka śródściennie; nasiona drobne, nieoskrzydłone. ($x = 11$)

Gat. – według współczesnych poglądów, które wyłączają z obrębu rodzaju *Leucothoe* część gatunków, które dawniej obejmował (o liściach sezonowych, często z zimującymi pąkami kwiatowymi, a nie kwiatostanowymi itp.), pozostało w jego obrębie 5 gatunków, ze wsch. i zach. rejonów St. Zjedn., Himalajów, pd. Chin, Płw. Indochińskiego i Japonii; w Polsce części tylko jeden gatunek, z Ameryki Pn.

Leucothoe fontanesiana (Steud.) Sleumer⁴⁵ (*L. catesbaei*²⁹ auct. non A.Gray) – **kiścień wawrzynowy**. Stale zielony, szeroki krzew; wys. do 1,5(2) m. **P.** szeroko, łukowato rozpostarte, zygzakowate, nabiegłe czerwono, zwłaszcza początkowo i od strony nasłonecznionej. **Li.** naprzemianległe, na czerwonych ogonkach dł. 1–1,5 cm, zwykle jajowatolancetowate, dł. do 8–15 cm, skórzaste, na szczycie ostre do zaokrąglonych, brzegiem gęsto piłkowane, błyszczące, od góry ciemnozielone. **Kw.** w bocznych, gęstych, przewisających gronach dł. do 10 cm, stojących pojedynczo lub w wiązkach; działki kielicha wąskojajowate, ostre, białawe, korona cylindryczna, dł. 6–7 mm, w pąku zaróżowiona, później – biała, pylniki z ościstymi wyrostkami, worki pyłkowe górą nieco odchylone od siebie; IV–V. **Ow.** torebka, $\varnothing$ 5–6 mm.

Wyst. – góry pd.-wsch. Ameryki Pn. ($2n = 22$); często razem z *Rhododendron maximum*.

Ogrody – ozdobą są liście, za młodu, ale i jesienią, i zimą – mniej lub bardziej czerwone, oraz kwiatostany i sylwetka krzewu. Krzew nie wszędzie i nie zawsze w pełni odporny na mrozy; wymaga ziemi kwaśnej

i dostatecznie wilgotnej – zwłaszcza przed zimą, przepuszczalnej, i stanowiska w półcieniu lub słońcu (wówczas liście barwią się intensywniej, ale rośliny łatwiej wysychają lub przemarzają).

Kultura – nazwa: D. Don (*An Attempt at a New Arrangement of the Ericaceae*, „The Edinburgh new philosophical journal” 17: 150–160, 1834) tylko w dwu słowach odniósł się do nazwy nowego rodzaju, wyłączanego przezeń z szeroko rozumianego rodzaju *Andromeda*: „nomen poeticum” (nawiązując być może do szeroko znanej w Anglii, XIV-wiecznej „Confessio amantis” Johna Gowera?), zapewne z mitologii greckiej, gdzie jednak imię to nosi i Leukothoë, kochanka boga Słońca, i Leukothéa (= biała, jasna bogini, bogini mgły, ratująca na morzu żeglarzy – imię boginki Inony, która nosiła dopiero od chwili, gdy rzuciła się w morze); motyw pozostaje więc niepewny.

Dawne nazwy polskie: „leukotoe”; łac. *Leucothoe* odpowiada w polszczyźnie nazwa rodzajowa nie tylko botaniczna („kiścień”), ale i – zoologiczna, obejmująca grupę morskich skorupiaków („klamrzyca”), i właśnie tę drugą (za *Słownikiem języka polskiego*, M. Orgelbrand, red., 1856–1861, lub za Majewskim 1894), proponował omyłkowo, bo dla roślin (sic!), Piotr Hoser III w latach 80. XX w. Trudno określić, kto jako pierwszy użył określenia „kiścień”, wywiedzionego najpewniej od „kiści” kwiatów, a nie od identycznie brzmiącej nazwy dawnej broni.

VACCINIUM L. – BORÓWKA, CZERNICA, ŁOCHYNIA, ŻURAWINA*

Krzewy, krzewinki, rzadziej drzewa; naziemne albo epifityczne; liście sezonowe albo stale zielone. **P.** rozgałęzienia sympodialne albo monopodialne; pędy wyprostowane albo ścielące się, zakorzeniają się albo nie, na przekroju okrągłe albo kanciaste; pąka szczytowego niekiedy brak, pąki boczne okryte 2 lub licznymi łuskami. **Li.** skrętoległe, w tym często – naprzemianległe, krótkoogonkowe, całobrzegie lub brzegiem piłkowane, blaszka liściowa płaska albo brzegiem podwinięta; nerwacja brochidodromiczna. **Kw.** na przyroście tego- albo ubiegłorocznym (lub na starszych gałązkach), zwykle w szczytowych albo bocznych gronach, zwykle bezlistnych, rzadziej pojedynczo; brakteoli zwykle brak (ale inaczej w dawnym rodzaju *Oxycoccus*), kwiaty 4 –5-krotne; kielich zrosły, działki drobne albo ich brak – wówczas brzeg kielicha ± falisty; korona albo na znacznej długości zrosła, od dzwonkowatej po ± kulistą, z łatkami różnej długości, zwykle znacznie krótszymi od rurki korony, wyprostowanymi lub odwiniętymi, albo płatki wolne lub prawie wolne (w dawnym rodzaju *Oxycoccus*); pręcików 8–10, te zwykle skryte w rurce korony, pylniki wyciągnięte w górnej części w długie rurki, zazwyczaj z otworkiem na szczycie, wyrostki obecne albo ich brak; słupek dolny, zalążnia z 4–5 owocolistków, 4- lub 5-komorowa albo pozornie 10-komorowa, zalążki ∞, szyjka słupka prosta, znamię niepozorne, ucięte lub główkowate. **Ow.** jagoda, soczysta albo mączysta, z trwałym kielichem i nasadami pręcików na szczycie; nasiona drobne, nieskrzydłone, nieliczne do ∞. ($x = 12$)

Gat. – 450–500, przede wszystkim na półkuli północnej, od strefy arktycznej po umiarkowaną, poza tym w górach tropików Ameryki, w Azji, na Madagaskarze i w pd.-wsch. Afryce; trudno określić granice między *Vaccinium* a niektórymi innymi rodzajami, zwłaszcza tymi, w których kwiatach zalążnia jest pozornie 10-komorowa. W Polsce dziko rośnie 5 gatunków, a jeden gatunek obcy, z Ameryki Pn., trwa w miejscach dawnych upraw i zapewne – dziczeje.

* Ang. blueberry, bilberry, cowberry, whortleberry, cranberry, białorus. брусніца, чарніца, журавіна, дурніца, czes. brusnice, brusinka, borůvka, klikva, lit. bruknė, mėlynė, tekšė, spanguolė, šilauogė, vaivoras, niem. Heidelbeere, Moosbeere, Preisselbeere, Rauschbeere, ros. брусника, черника, клюква, голубика, słow. brusnica, čučoriedka, vložynė, ukr. брусниця, чорниця, лохина (буахи), журавлина.

Kultura – łac. nazwy „*vaccinium*” używano w starożytnym Rzymie, ale oznaczała wówczas nie krzewy czy krzewinki, a fioletowe kwiaty polne (być może ostróżeczki, współcześnie w rodzaju *Consolida* Gray), najprawdopodobniej tożsame, i pod względem językowym tego samego pochodzenia, co strg. i łac. fitonimy „*hyákinthos*” i „*hyacinthus*”; m.in. u Wergiliusza (*Bukoliki*, 2, 18; 2, 50 i 10, 39) – „*vaccinia nigra*” i „*mollia vaccinia*”, które to niejasne nazwy K. Koźmian (wyd. 1998) swobodnie oddał pod postacią różnych drobnych kwiatków, jako „ciemne brunaty”, „blednące fioletki” czy „gwoździk z barwą ciemną”. Dla botaników przedlinneuszowskich owa nazwa, używana obok wielu innych jej równoważnych (wśród nich najczęściej używane było określenie „*vitis idaea*”), miała już zupełnie inne znaczenie i oznaczała rośliny, które i my rozumiemy tak samo jak oni, i lokujemy w rodzinie Ericaceae, w tym w znacznej mierze w rodzaju *Vaccinium* L., w jego współczesnym rozumieniu; np. C. Bauhin dał (*Pinax theatri botanici*, 1623), odwołując się do prac wcześniejszych botaników nowożytnych: dla czarnych jagód – „*vaccinia nigra*”, dla brusznicy – „*vaccinia rubra*”, dla żurawiny – „*vaccinia palustris*”.

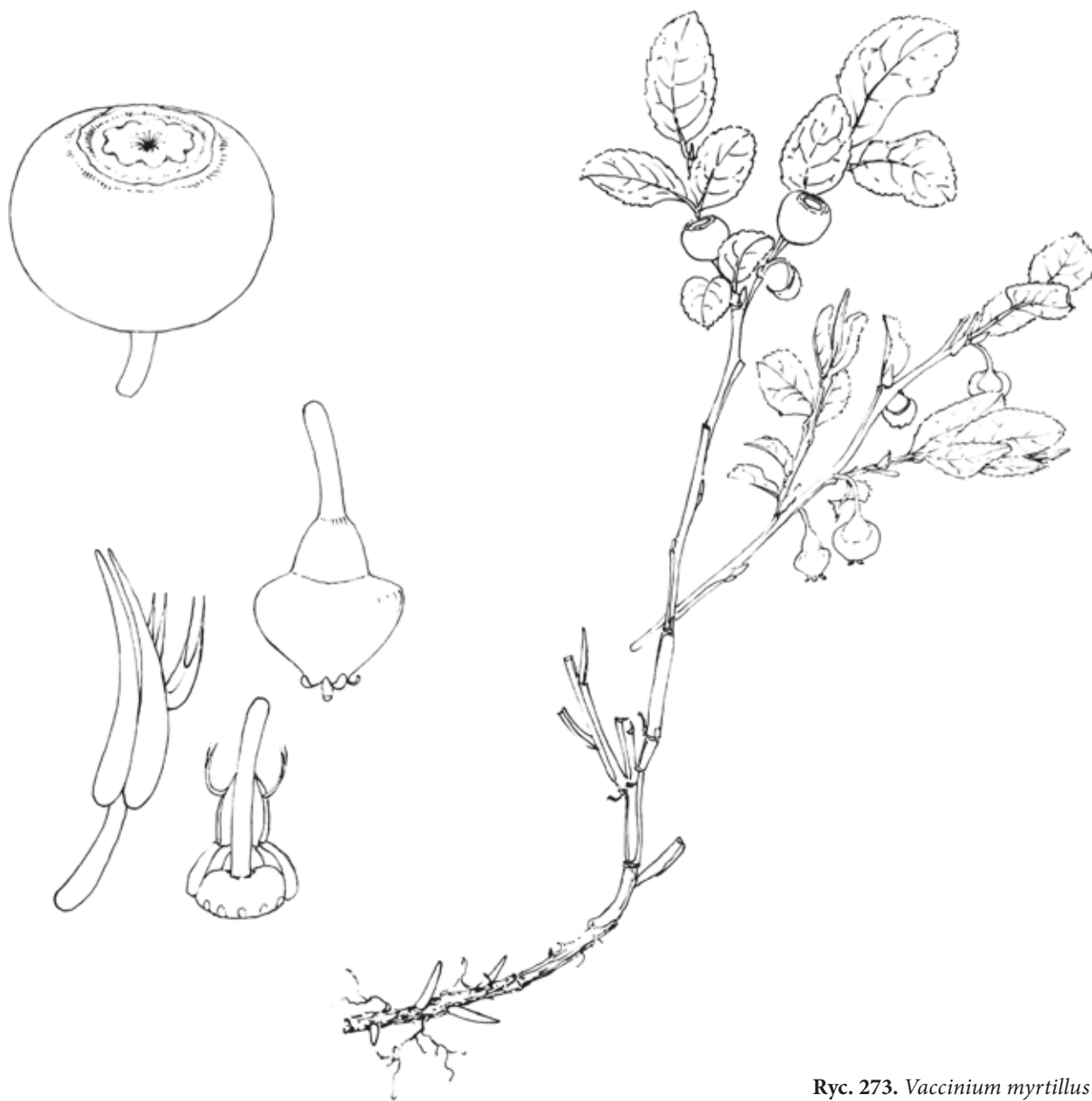
Inne i dawne nazwy polskie → uwagi przy poszczególnych gatunkach.

***Vaccinium myrtillus* L.** – **czarna jagoda** (borówka czarna, czernica). Krzewinka lub niski krzew, pędy nadziemne wys. 15–40(–60) cm, krótkowieczne; płytko pod ziemią – rozłogi; liście sezonowe; rośliny nagie. **P.** wzrost podziemnych rozłogów początkowo monopodialny, a od momentu, gdy jego szczyt kontynuuje wzrost jako pęd nadziemny – sympodialny i hipotoniczny; w każdym węźle rozłogów – korzonki przybyszowe; pędy nadziemne zamierają na szczycie – pąka szczytowego brak; pędy ostrograniaste (z boku każdego pąka biegnie w dół ostra, zanikająca listewka), nagie, zielone – korkowacieją dopiero w trzecim roku; pąki ± w 2 prostnicach, przylegające do pędu, okryte 2 bladozielonkawymi, wydłużonymi łuskami. **Li.** ustawione ± naprzemianlegle, jajowate lub eliptyczne, dł. 1–3 cm, blaszka delikatna i cienka, brzegiem drobno piłkowana; liście późnym latem, gdy sucho, i jesienią brązowieją i czerwienieją. **Kw.** pojedynczo, w pachwinach liści środkowej części tegorocznego przyrostu, na zgiętych w dół szypułkach; 5-krotne; kielich bez ząbków; korona w kształcie urny czy kałamarza, zielonkawa, nabiegła czerwono, gardziel bardzo wąska, łatki korony drobne, odgięte; pręcików 10, te skryte w rurce korony i stykające się pylnikami, nitki pręcików krótkie, szerokie, nagie, pylniki z wyrostkami; zalążnia 5-komorowa, z ∞ zalążkami, szyjka prosta, nieco wystaje z gardzieli korony; (IV)V–VI, cenna roślina miododajna – ze względu na mocno ścieśnioną gardziel nektar dostępny tylko dla pszczoł i trzmieli. **Ow.** jagoda kulista, ø ok. 8 mm, z widocznym pierścieniem kielicha i, wewnątrz niego – „zębatką” nasad pręcików, granatowoczarna (biała u f. *leucocarpum* Dumort. et K.Koch), z sinawym nalotem, miąższ ciemny od plamiącego, granatowego soku; (VI)VII–IX; nasiona drobne, nieskrzydłone, rozsiewane przez żywiące się jagodami zwierzęta.

Wyst. – Europa (poza rejonami najbardziej południowymi), Kaukaz, środk. i pn. Azja, Japonia, wsch. i zach. Ameryka Pn., Grenlandia (2n = 24, 48); na ubogich, kwaśnych glebach, z warstwą próchnicy surowej; w Polsce pospolita w borach sosnowych i świerkowych (gatunek charakterystyczny klasy *Vaccinio-Piceetea*) oraz lasach mieszanych, często na polanach, obrzeżach lasów, w miejscach przeświecanych; w górach sięga powyżej granicy lasu i kosodrzewiny, często w rozległych jagodziskach (borówczyskach)*. Tworzy mieszańce z *V. vitis-idaea*, przypominające borówkę brusznicy, od której różni je m.in. pędy nieco kanciaste; kwiatostany skąpe w kwiaty; niebieskoczarne jagody (*V. ×intermedium* Ruthe; z nłac. „*intermedius*” = pośredni).

Kultura – nazwa: śrlac. „*myrtillus*” = zdrobnienie od „*myrtus*”, a więc = mały mirt; dla podobieństwa liści i owoców; przez wł. „*mirtillo*” i „*mortella*” oraz franc. „*myrtille*” (od XIII w.).

* Piękny, jak z innego świata opis, choć sprzed zaledwie 100 lat z okładem, u Cz. Pietkiewicza (*Polesie rzeczywiste*, 1928): „gęsto pokrywa brzegi lasów sosnowych przy mszarach [...] przechodząc co pewien czas płoszy tu stada cietrzewi, jarząbków i niekiedy głuszców, a w niedziele i święta wszystko ptactwo musi ustępować miejsca gromadnie przybywającym «u jáhady» kobietom różnego wieku i wyrostkom”.

Ryc. 273. *Vaccinium myrtillus*

Nazwy polskie: określenie tej rośliny, a zwłaszcza jej owoców, pozostaje u nas jednym z głównych wyznaczników regionalnej przynależności językowej, a szczególnie budzącej czasem emocje niewidzialnej granicy między „Krakowem a resztą świata”: w Krakowskim, na Śląsku Cieszyńskim, w Rzeszowskim, a na Ukrainie po Lwów, Stanisławów i Buczacz („борівки”, „бурівки”) – jest to „borówka” i „borówki” (uniwerbizacja z „borowe jagody”), podczas gdy gdzie indziej *V. myrtillus* i jej owoce to „jagody”, „czarne jagody” lub „czernice” (też przez uniwerbizację, z „czarne jagody”), to ostatnie szczególnie

na wschodzie*. Najstarszym określeniem, jedynym od XV po XVIII w., była „czernica” (J. Stanko, *Antibolomenon*: „czyrnicze”), „borówka czarna” pojawia się dopiero u M.A. Trotza, w XVIII w. Poza tym ludowe: „modra jagoda”, „sinica”, kilka wersji słowa „afina” i „afyna” oraz „jafyra” – w Karpatach (Wisłoka, Uście Gorlickie).

Dawne i współczesne zastosowania: owoce wyjątkowo zdrowe, mają ważne zastosowania medyczne (zawierają m.in. szereg antocyjanów, luteinę, pektyny, taniny – stosuje się je szczególnie w leczeniu biegunek); powszechnie znany dziki krzew owocowy – jagody jądane na surowo i w przetworach (dżemy i galaretki, soki, wina); powszechnie znane są drożdżowe „jagodzianki” lub „jagodówki” i letnie przysmaki obiadowe – pierogi z jagodami oraz zabelane zupy, chłodniki, szczególnie na Podkarpaciu; liście zaparza się w postaci herbaty, a suszone owoce służyły do barwienia „prawie wszystkich czerwonych gatunków wina” (Gerald-Wyżycki 1845). Owoce zbierało na wsiach dopiero po św. Janie, a jeszcze lepiej – dopiero po 2 lipca, kiedy przypada święto Matki Bożej Jagodnej, co zalecano zwłaszcza kobietom brzemiennym i tym, które wcześniej straciły dzieci (K. Szczesniak, *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, 2013).

Z jagód „malarze mogą mieć purpurową farbę do malowania” (Kluk 1805), sok z jagód służył też do farbowania, w zależności od dodatków itp. – lnu, wełny i jedwabiu na fioletowo, błękitno, czerwono lub brunatno (Gerald-Wyżycki l.c.), w Rzymie, jak przekazał Pliniusz, jagodami barwiono na czarno odzież niewolników.

***Vaccinium uliginosum* L. – borówka bagienna, łochynia.** Najwyższa z krajowych borówek, sięga 0,8–1 m; z podziemnymi rozłogami, gęsto ugałęziona i ulistniona; liście sezonowe. **P.** wzrost sympodialny – wierzchołek pędu zamiera; pędy na przekroju obłe, brązowe, z początku ± króciutko owłosione; pąki okryte 4 czerwono-brązowymi, tępyimi na szczycie łuskami. **Li.** zmienne w kształcie – okrągławe, odwrotniejąkowate lub eliptyczne, dł. 1–3 cm, zbiegające w króciutki ogonek, całobrzegie i brzegiem nieznacznie podwinięte, sinoniebieskie, zwykle całkiem nagie, spodem z wyraźną siatką wypukłych nerwów. **Kw.** na szczycie ubiegłorocznych pędów bocznych, pojedynczo lub w kilkukwiatowych gronach; 5-krotne; działki kielicha na szczycie zaokrąglone; korona cylindryczna lub wąskobeczulkowata, biała lub jasnoróżowa, jej łatki – odgięte; pręcików 8–10, ich nitki nagie, pylniki z rożkowatymi wyrostkami; szyjka słupka długości korony; V–VI. **Ow.** elipsoidalna jagoda, dł. 6–12 mm, niebieskoczarna, z sinym nalotem, miąższ białawy, sok bezbarwny, „wodnisty” (Gerald-Wyżycki l.c.) – nie plami; nasiona ∞; VII–X.

Wyst. – ogromny, wokółbiegunowy zasięg na półkuli północnej ($2n = 24, 48$), w borach bagiennych (*Vaccinio uliginosi-Pinetum*) i na torfowiskach wysokich; w Polsce rośnie tam, gdzie znajduje odpowiednie siedliska, często wraz z *Ledum palustre*. W ramach całego zasięgu – choć nie wszędzie, w piętrze alpejskim gór (np. w Karpatach), w wysokogórskich murawach, borówczyskach bażynowych i borówczyskach borówki czarnej występują formy diploidalne („borówka halna”) – rośliny nisko rozesłane, o mniejszych, płaskich liściach i drobniejszych kwiatach, wydzielane czasem w taksony niższej rangi, opatrywane różnymi nazwami, np. *V. uliginosum* subsp. *pubescens* (Hornem.) S.B.Young lub subsp. *gaultherioides* (Bigelow) S.B.Young (łac. „pubescens” = pokrywający się zarostem, owłosiony; nazwa rodzajowa *Gaultheria* + przyrostek „-oides”, wskazujący na podobieństwo).

Łochynia to dziki krzew owocowy, o nieporównanie jednak mniejszym znaczeniu od pozostałych rodzimych borówek; owoce słodkawomdłe, zawierają więcej witamin. Odurzające działanie jagód – zwłaszcza w suchą,

* E. Belcarzowa, *Czarne jagody, borówki i ich synonimy*, 1960; K. Zarzycki, *Jeszcze o borówkach*, 1961; J. Kowalikowa, *Regionalizmy leksykalne w mowie mieszkańców Krakowa*, 1984; A. Spólnik *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, 1990; B. Czastka-Szymon i in., *Mały słownik gwary Górnego Śląska*, 2000; J. Waniakowa, *Regionalizmy a gwary na przykładzie nazw roślin*, 2005; Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, 2006; N. Chobzej i in., *Leksykon l'vivskyj*, 2012; D. Ochmann, R. Przybylska (red.), *Powiedziane po krakowsku*, 2019. M. Konopnicka w bajce dla dzieci (*Na jagody*, 1903), opisuje „jagodowych braci” i „panny Borówczanki”, zbierające „czarne jagody” i „czerwone borówki” – jako że było to jednak daleko od Krakowa, bo „tuż nad Bugiem [gdzie] stoi wielki bór zielony”.

bezdeszczową pogodę, wynika stąd, że zwykle pokrywa je trujący pyłek bagna pospolitego („obfite zażycie sprawuje ciężkie odurzenie [...] poczem, jak po trunku, następujący sen ulgę przynosi”; Gerald-Wyżycki 1845).

Kultura – nazwa: „u wieśniaków pijanicą, szalonką zwane” (Kozłowski 1846); „łochynia” (zwykle w l. mn. – „łochynie”) po raz pierwszy u M. Siennika (1564), także w postaci „włochynie” – Vasmer (1986) i Bańkowski (2000) objaśniają tę u nas podlaską, wschodniego pochodzenia nazwę przez strus., a współcześnie bułgarskie, słoweńskie, estońskie itp. „volchia” i wyrazy pokrewne, co jest określeniem wieśniaczki parającej się uzdrawianiem i zamawianiem – „szeptuchy”, czyli „gadalki”, jako że jagody brano do napojów szamańskich; określenie agrestu „włochyni”, mimo łudzkiego podobieństwa, jest innego pochodzenia (→ *Ribes uva-crispa*; A. Bańkowski, *Kłopoty etymologiczne z nazwą botaniczną łochynia*, 1986; Vasmer l.c.). J.I. Kraszewski we *Wspomnieniach Wołynia, Polesia i Litwy* (1839) zapisał postać „łochacze”, stosowano też określenie „łachany”; poza tym u różnych autorów wiele nazw wziętych z odurzającego działania pokrywanych pyłkiem bagna jagód – „bujaki”, „durnica”, „jagoda małpia” i „szalonga”.

Dawne rzemiosło: pędy i liście brano do garbowania (Gerald-Wyżycki l.c.).

Vaccinium vitis-idaea L. – **borówka** (brusznica, czerwona jagoda). Stale zielona krzewinka, zwykle wysokości do 20(–30) cm, z rozłogami rosnącymi płytko pod ziemią. **P.** wzrost monopodialny; pędy nadziemne wzniesione, na przekroju obłe, początkowo delikatnie owłosione; pąki okryte kilkoma łuskami. **Li.** zwykle odwrotniejąkowane, dł. ok. 1–2(3) cm, grubawe i skórzaste, całobrzegie, brzeg lekko podwinięty, z wierzchu ciemnozielone, błyszczące, z zagłębionym nerwem głównym, spodem sinawe, z ± niewidocznymi nerwami i z licznymi gruczołkami widocznymi w postaci brązowych kropek. **Kw.** na szczytach pędów, po 3–10(–15), w skłonionych w dół gęstych gronach; 4-krotne; korona dzwonkowata, dł. 5–6 mm, w 2/3 swej długości zrosła, biała lub zaróżowiona, łatki ostre, odgięte; pręcików 8–10, ich nitki rozszerzone, owłosione długimi włoskami, pylniki bez rozkwatanych wyrostków; szyjka słupka znacznie dłuższa od korony; V–VII(–IX). **Ow.** jagoda kulista, ø ok. 8 mm, dość twarda, przed dojrzewaniem biała, potem czerwona, mączysta, kwaśna i nieco ściągająca w smaku; nasiona ∞; (VII)VIII–IX.

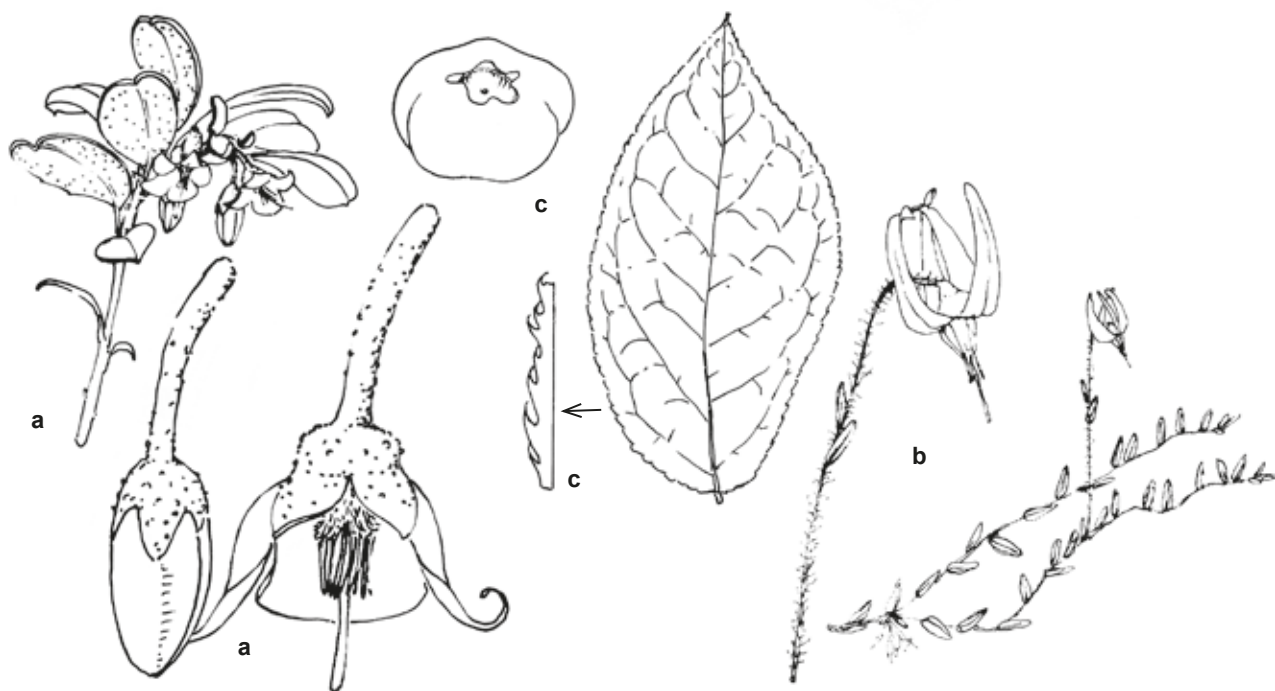
Wyst. – ogromny, wokółbiegunowy zasięg (2n = 24); w Polsce w borach, zwłaszcza suchych, w miejscach świetlistych, przy duktach, na polanach itp. poza tym w wysokogórskich murawach; na glebach lekkich, ubogich i kwaśnych, w miejscach zwykle bardziej suchych niż *V. myrtillus*, od której jest rzadsza i bardziej światłolubna.

Ogrody – wyselekcjonowane, obficie owocujące formy są roślinami zarówno owocowymi, jak i ozdobnymi.

Kultura – nazwa: brusznica była dla europejskich botaników rośliną siostrzaną w stosunku do *Arctostaphylos uva-ursi* i tym samym linneuszowski epitet gatunkowy pozostaje w tym „winoroślowym” – zapewne dla niewielkich gron kulistych owoców – kręgu drobnych krzewinek z rodziny Ericaceae; różne „vitis-idaea” oznaczały bądź czarną jagodę, bądź żurawinę, bądź wreszcie – właśnie brusznicę, np. u C. Bauhina (*Pinax theatri botanici*, 1623) mamy „Vitis Idaea foliis subrotundis non crenatis, baccis rubris” (= *Vitis Idaea*, o listkach okrągławych niekarbowanych i jagodach czerwonych), a u J. Bauhina (*Historia plantarum universalis*, 1650) – „Vitis Idaea sempervirens, fructo rubro” (= stale zielona *Vitis Idaea*, o czerwonym owocu).

Dawne i inne nazwy polskie: o parze określeń „borówka”/„jagoda” → *V. myrtillus*; poza tym „brusznik”, „brusznica” itp., „borówka kamioneczka” (Kluk 1805) i „kamionka”, „czerwienica”, „legaty” (M.E. Boretius, pocz. XVIII w.), a także „gogodze” (tylko l. mn.), ale jedynie w pd.-wsch. Polsce, gdzie sięga po Tarnobrzeg – nazwa stosowana głównie na zach. Ukrainie, w Lwowskim, na Huculszczyźnie i Podolu (ukr. „gogodz” i określenia zbliżone, a to z rumuńskiego „cócăză” = porzeczek, brusznica)*.

* Sławski 1952–1982; K. Zarzycki, *Jeszcze o borówkach*, 1961; A. Steffen, *Rozważania etymologiczne: brusznica, piołun, żurawina, truskawka, jęczmień, sporysz*, „Język Polski” 48: 58–63, 134–143; Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa*, 2006; N. Chobzej i in., *Leksykon l'vivskyj*, 2012.



Ryc. 274. *Vaccinium vitis-idaea* (a), *V. oxycoccus* (b), *V. xatlanticum* (c)

Dzika krzewinka owocowa o mniejszym znaczeniu niż czernica; owoce mają podobną wartość, ale są bogatsze w niektóre witaminy, cenione przede wszystkim na konfitury, koniecznie z dodatkiem gruszki („do mięsa”); roślina lecznicza, m.in. ze względu na zawartość arbutyny.

***Vaccinium oxycoccus* L.** (*Oxycoccus palustris* Pers., *O. quadripetalus* Gilib.) – **żurawina błotna** (łac. „paluster, palustris, palustre” = błotny, rosnący na bagnach; nłac. „quadripetalus” = o czterech płatkach, z nłac. „quadri-” = cztero- + nłac. „petalum” = płatek korony*). Stale zielona krzewinka. **P.** wzrost monopodialny; pędy nitkowate, z początku króciutko owłosione, zróżnicowane na długopędy – sięgające dł. 1 m, zakorzeniające się w węzłach, oraz krótkie, wzniesione pędy boczne. **Li.** stoją na pędzie luźno, daleko od siebie, na długopędach często sterczą; ogonek bardzo krótki, jajowatoeliptyczne, dł. do 1,2(1,5) cm, u nasady zaokrąglone, na szczycie tępe lub czasem krótko zaostrome, całobrzegie i podwinięte; skórzaste i sztywne, z wierzchu ciemnozielone i lśniące, spodem niebieskawozielone, z drobnymi gruczołkami – „łyskają” ku nam kontrastowymi kolorami wierzchu i spodu liścia. **Kw.** na szczycie wzniesionych pędów bocznych, zwykle w kilkukwiatowych gronach; nitkowate, owłosione szypułki sterczą ukośnie, dł. do 3,5 cm, powyżej połowy z 2 wąskoeliptycznymi podkwiatkami, te brze-

* Ten termin na oznaczenie elementu korony wprowadził do botaniki dopiero Fabius Columba w poł. XVII w.

giem owłosione; kwiaty 4-krotne, zwieszone; kielich drobny; płatki zrosłe tylko u samej nasady, podługowate, dł. ok. 7 mm, różowe, silnie odgięte; pręcików 8, pylniki stulone, bez różkowatych wyrostków; zalążnia 4-komorowa; V–VIII. **Ow.** bardzo kwaśna jagoda (ø 1–1,5 cm), najpierw przez długi czas biaława, czerwienieje dopiero zimą, gdy już dojrzała; jagody leżą na poduchach mchu do wiosny.

Wyst. – zasięg wokółbiegunowy ($2n = 48, 60, 72$), nie sięga jednak na północ tak daleko jak np. *V. vitis-idaea* czy *V. uliginosum*; w Polsce głównie na północy niżu, tam, gdzie znajduje odpowiednie siedliska, przede wszystkim na torfowiskach wysokich; w innych rejonach kraju rzadziej.

Krajobraz – najdrobniejsza, ale z pewnością jedna z piękniejszych rodzimych roślin o drewniejących pędach, warta pełnego troski spojrzenia i refleksji, choćby ze względu na zagrożenie istnienia właściwych jej siedlisk – zanikających z przyczyn, które często leżą to w celowej, to w bezmyślnej, ale zawsze niszczyielskiej działalności ludzi – a więc wilgotnych i chłodnych, spowitych oparami rojstów, mokradeł i torfowisk („po mchu i we mchu rozesłane [...] rośnie na roystach”, J. Jundziłł, *Opisanie roślin w Litwie, na Wołyniu, Podolu i Ukrainie dziko rosnących*, 1830; „rośnie na bagnach mchem porośłych, których podstawą jest torf”, Gerald-Wyżycki 1845); niosą owoce bardzo duże jak na tak cieniutkie łodyżki, pełzające wśród torfowców i splecione w gęstą, torfowiskową „tkaninę”.

Na takich samych siedliskach, często wspólnie z żurawiną błotną, od której zakwita nieco wcześniej, rośnie **żurawina drobnowocowa** – *Vaccinium microcarpum* (Turcz. ex Rupr.) Schmalh., której zasięg ogólny rozciąga się dalej na północ ($2n = 24$); często traktowana jako podgatunek *V. oxycoccus* (*V. oxycoccus* subsp. *microcarpum* (Turcz. ex Rupr.) A.Blytt); we wszystkich częściach drobniejsza od ż. błotnej, od której różnią ją poza tym liście najszerze w dolnej połowie, prawie trójkątne w zarysie, na szczycie zawsze ostre; kwiaty z reguły stojące pojedynczo, szypułki kwiatów nagie, podkwiatki w dolnej połowie szypułki; pylniki (nie licząc wyrostków na ich szczycie) krótsze od nitek pręcików; jagody ± gruszkowate.

Kultura – nazwa: ze stgr. „oxýs” = kwaśny + „kókkos”, nazwa m.in. = kulistego, „jagódkowego” kształtu samicy czerwca z rodzaju *Kermes*, pasożytującego na dębach, jednego ze źródeł starożytnego barwnika – purpury, czyli „kwaśna kulka/jagoda czerwieni/purpury”, co wiernie oddaje obraz owocu (A.W. Jakubski, *Czerwiec polski*, 1934; Stearn 1993); nazwa w pracach botanicznych po raz pierwszy od końca XVI w., np. J. Thal (1588): „Oxycocci cordi” (= późne Oksykokka) i J. Bauhin (1650): „Oxycoccus sive Vaccinia palustris” (= Oksykokkus inaczej jagoda błotna).

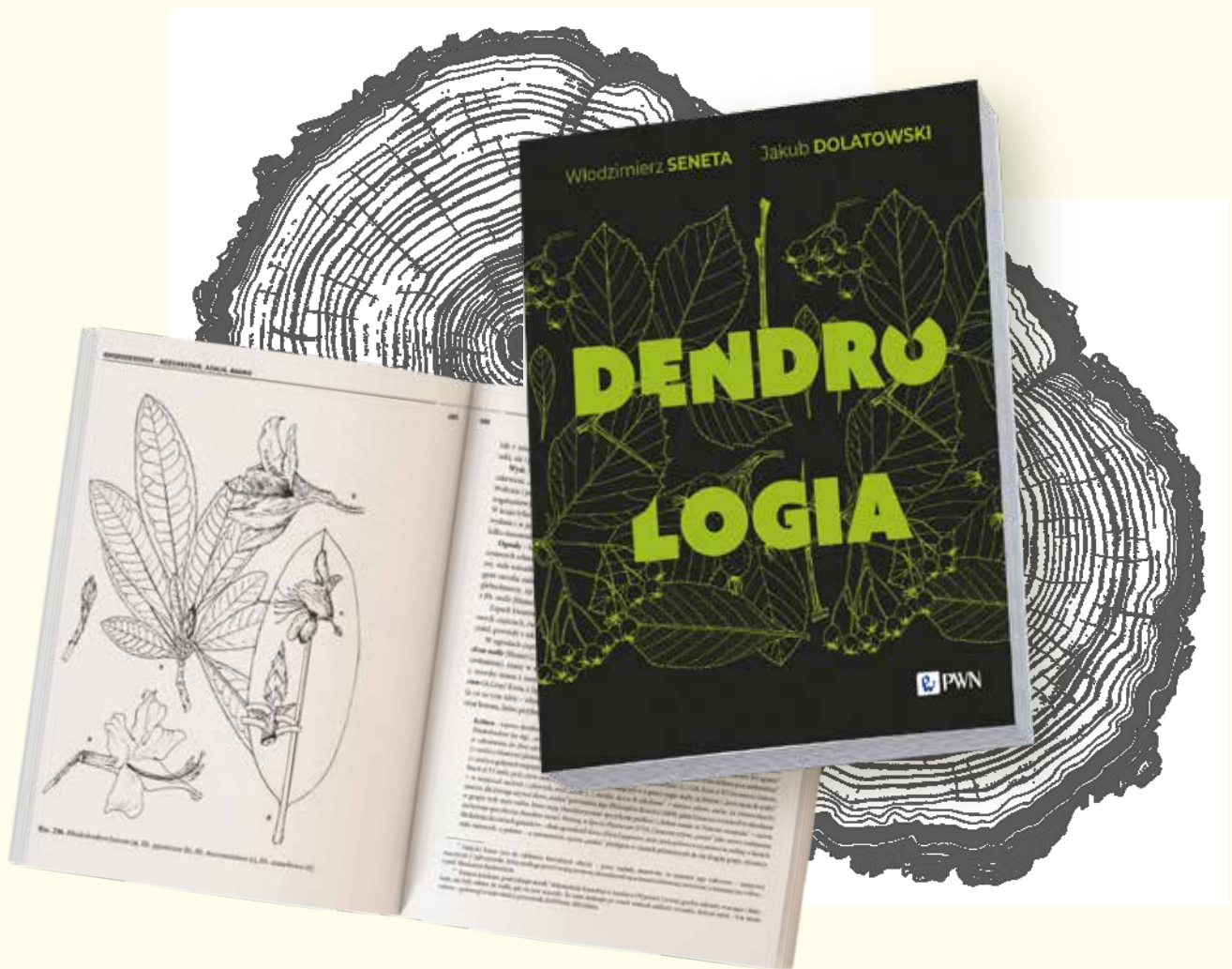
Dawne nazwy polskie: zawsze „żurawina” i, wcześniej, „żorawina”; według Brücknera (1927) „żuraw” to prasłowo, jako określenie rośliny funkcjonujące w polszczyźnie od XV w. – Jan Stanko miał „zarawyni”, S. Falimirz, H. Spiczynski i M. Sienik – „zorawiny”, a G. Knapiesz „zorowie iagody” (A. Spólnik, *Nazwy polskich roślin do XVIII w.*, 1990).

Dawne zastosowania owoców: cenione w aptece (mają właściwości antybakteryjne, przeciwschorbutowe, przeciwgorączkowe, przeciwreumatyczne itp.) i w kuchni: „dopiero [...] gdy je mróz przejmie, zdatne są do jedzenia” (J. Waga, *Flora Polska*, 1847); żurawina „daje limoniadę nader zdrową i dla wielu osób przyjemniejszą od cytrynowej [...] sok z jagód używa się do ponczu, bywa też rozmaicie z cukrem lub miodem przyrządzany” (Gerald-Wyżycki 1845) i „powidełka z nich nieźle są do tortu” (Kluk 1805) itp. Dla bardzo kwaśnego soku owoce znalazły zastosowanie i w rzemiośle: „złotnicy używają jagód do warzenia w nich srebrnych wyrobów, dla nadania im należytej białości” (Gerald-Wyżycki l.c.), a „białoskórniccy na Śląsku tej rośliny do swej wyprawy zażywają” (Kluk l.c.).

Częstym przedmiotem handlu są świeże lub suszone i odpowiednio „podrasowane” owoce uprawianej w odpowiednich odmianach przez sadowników także u nas (jej owoce zbiera się, zalawszy piaszczyste plantacje wodą, unoszą się bowiem na jej powierzchni) – **żurawiny wielkooowocowej** – *Vaccinium macrocarpon* Aiton, ze wsch. i pn.-wsch. Ameryki Pn. ($2n = 24$); zdziczała rośnie też na pn.-zach. wybrzeżu Ameryki Pn. (→ *Spiraea tomentosa*), na pograniczu St. Zjedn. i Kanady, a miejscami i w Europie. Krzewinka podobna do ż. błotnej, ale we wszystkich częściach większa (jagody ø do 2 cm); ponadto wyróżnia ją m.in. ± płaski brzeg liścia; kwiaty zwykle liczniejsze, w szczytowej części wyprostowanego pędu bocznego, który kontynuuje wzrost ponad kwiaty- i owocostanem.

POZNAJ JEDYNY POLSKI PODRĘCZNIK DRZEWOZNAWSTWA

NA MIARĘ EUROPEJSKICH STANDARDÓW
– NIEZASTĄPIONE ŹRÓDŁO WIEDZY.



SPRAWDŹ